

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini

Kreševljaković, Hamdija

1961.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/067e9dbe-0b17-43d1-bf5f-0e16b83fff17>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XVII

ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 12.

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

**ESNAFI I OBRTI
U BOSNI I HERCEGOVINI**

SARAJEVO

1961.

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XVII

ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 12.

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

ESNAFI I OBRTI U BOSNI I HERCEGOVINI

SARAJEVO

1961.

Urednik
MILENKO FILIPOVIĆ,
redovni član Naučnog društva NR BiH

SADRŽAJ

	Strana
OD UREDNIKA	5
PREDGOVOR	5

DIO TREĆI BANJA LUKA

I. IZ PROŠLOSTI BANJOLUČKE ČARŠIJE	7
1. Razvitak Banjaluke	7
2. Dijelovi Banjaluke	7
3. Bezistani	15
4. Hanovi	16
5. Duhovski sajam ili vašar	16
6. Stanovništvo	21
7. Banjolučka muafnama	24
8. Upravne i druge vlasti	24
9. Putovi	26
10. Crni dani	27
a) Zarazne bolesti	27
b) Požari	28
c) Poplave	28
11. Neprijateljska vojska pod Banjom Lukom	30
II. ESNAFI	32
A. Kakvih je obrta i obrtnika bilo u Banjoj Luci	32
B. O esnafima	32
III. IZ PROŠLOSTI POJEDINIH OBRTA	39
A. Kožarska industrija	39
1. Tabaci	39
2. Sarači (sedlari i remenari)	40
3. Čizmedžije	41
4. Cipelari	41
5. Čurčije	42
B. Metalna industrija	42
1. Kovači	42
2. Nalčadžije	43
3. Tufegdžije	43

4. Kalajdžije	44
5. Zlatari	44
6. Sahačije	45
C. Tekstilna industrija	46
1. Mutabdžije	46
2. Terzije	46
3. Kazazi	48
D. Ostali obrti	48
1. Dunđeri	48
2. Sujoldžije	50
3. Mumđžije ili svjećari	51
4. Mlinovi i mlinari	52
5. Ekmegđžije (pekari)	53
6. Kasapi (mesari)	54
7. Aščije (kuhari)	54
8. Buzadžije i halvedžije	54
9. Kahvedžije	54
10. Mehandžije	55
11. Mudželiti (knjigovesci)	55
12. Berberi	56
13. Nalbanti	56

DIO ČETVRTI
MANJI OBRTNI CENTRI

1. Visoko	57
2. Travnik	60
3. Čajniče	66
4. Foča	68
5. Jeleč	72
6. Rudo	75
7. Srebrenica	75
8. Rogatiča	76
9. Tešanj	79
10. Maglaj	84
11. Stolac	86
12. Konjic	88
13. Jajce	89
14. Livno	91
15. Nova Kasaba	94
16. Tuzla	96
17. Varcar Vakuf (Mrkonjić Grad)	100
18. Gornji Vakuf	101
19. Žepče	103
20. Novi Šeher	103
21. Zenica	103

OD UREDNIKA

Nekoliko dana pred njegovu smrt (9. VIII 1959), Naučno društvo primilo je od svog pok. člana Hamdije Kreševljakovića rukopis spisa koji u ovoj knjizi predaje javnosti. U svom predgovoru autor pominje da je spremao i peti dio toga rada u kom je trebalo da bude obrađena gvozdena metalurgija. Nažalost, smrt ga je omela i on nije dovršio taj dio, što je velika šteta.

M. S. F.

P R E D G O V O R

Pred kojih tridesetak godina odlučio sam napisati povijest obrta i obrtničkih organizacija u Bosni i Hercegovini u periodu od 1463. do 1878. godine, pa ponešto i poslije ove godine. Taj rad podijelio sam u pet zasebnih dijelova, i to: I Esnafi i obrti u Sarajevu; II Esnafi i obrti u Mostaru, III Esnafi i obrti u Banjoj Luci, IV Esnafi i obrti u ostaloj zemlji i V Željezni obrti. Ovi dijelovi sačinjavaju jednu cjelinu. Dosada sam u XXX (1935) i XXXIV (1951) knjizi Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena, što ga izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, objavio prvi i drugi dio ove radnje. Sada ovdje prikazujem kao treći dio Banju Luku i kao četvrti Manje obrtne centre, a nadam se da ću do kraja ove godine završiti i peti dio. Prva dva dijela naišla su na lijep prijem kod nas, a zapažena su i van naše zemlje.

Uvjeran sam da će ovaj moj rad biti dobar prilog ekonomskoj historiji Bosne i Hercegovine.

Sarajevo, 6. VIII 1959. godine

Hamdija Kreševljaković

DIO TREĆI

I

IZ PROŠLOSTI BANJOLUČKE ČARŠIJE

1. Razvitak Banja Luke

Od kraja XVI stoljeća Banja Luka je po broju stanovnika zaostajala samo za Sarajevom i Mostarom i prema tome bila treća varoš u Bosni i Hercegovini. Od istoga vremena Banja Luka je glavni ekonomski i kulturni centar naše Krajine. Od šestog decenija XVI stoljeća do 1580. godine to je glavni grad bosanskog sandžaka, a zatim je oko 60 godina bila glavni grad Bosanskog pašaluka. Prije no su Turci okupirali ovaj kraj, bilo je ovdje malo naselje kao podgrade grada Banje Luke¹⁾.

Banja Luka leži s obje strane Vrbasa, i to upravo ondje gdje se završava srednji, a počinje donji tok ove rijeke i stere se meridionalnim pravcem u dužini kojih 8 km., dok joj je najveća širina do 1 km., pa je ovo najdulja varoš u Bosni i Hercegovini. Prve kuće u Novoseliji dolazeći iz Jajca najjužnije su zgrade Banje Luke, a Bojića han bio je do poslije 1878. godine najsjevernija zgrada.

Banja Luka se sastoji od tri dijela: *Novoselija, Gornji šehar i Donji šehar*. Donji šehar, sjeverni dio ove varoši, stere se na krajnjem okrajku Banjolučkog polja, a ostala dva dijela po najnižim obroncima Starčevice i Ponira. Sva tri ova dijela prostiru se s obje strane Vrbasa i u svakom je nekada bio po jedan drveni most. Osim varošice pod sredovječnim gradom Banjom Lukom, sva je ova varoš nastala za turske vladavine. Grad Banja Luka i pod njim podgrade stajahu na teritoriju današnjeg Gornjeg šehera, i to na lijevoj obali Vrbasa. Možda je to podgrade zahvatalo i nešto prostora na desnoj obali oko onih sumpornih vrela koja su bila poznata i Rimljanima. Nešto tragova grada Banje Luke vidi se na brežuljku Londži i oko njega.

Ovaj je grad pripadao župi *Zemljanik*, a od 1464. do 1528. g. bio je u sastavu *jajačke banovine*. Grad Banja Luka (*Banyalwka*) spominje se prvi put u poznatim nam izvorima tek 6. veljače 1494. g. Tada je bio kastelan u ovome gradu *Juraj Mikulašić*. U varoši pod gradom bio je

¹⁾ dr Lj. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca (1450—1527)*, iz posebnog otiska *Monumenta Hungariae historica* vol. 40 (Izdanje Ugarske akademije 1915), preveo dr M. Šufflay, Zagreb 1916, str. 229, 234. i 235.

franjevački samostan. Gradani ove varoši dobivali su za vrijeme turskog pustošenja po ovom kraju 1494. i 1495. potporu od kralja. Iza Jajca bio je ovo najvažniji i najtvrdi grad u dolini Vrbasa, koji je zajedno s Jajcem prkosio turskom posezanju i zajedno s Jajcem pao u ruke Turaka tek 1527. ili 1528. godine²⁾.

Godine 1519. spominje se Banja Luka zajedno s gradovima Zvečanjem i Vrbasom (Orbac³⁾). Ovo navodim radi toga da se vidi kako Vrbaski grad, ili Vrbas i Banja Luka nisu jedno te isto, kako su to držali neki naši historici⁴⁾. Ta Banja Luka nije ni ležala u vrbaskoj župi nego u župi Zemljaniku. Još 1660. g. držali su Turci u ovome gradu svoju posadu. Godine 1874. proputovao je ovuda *Mihovil Pavlinović*. On kaže da je to bio Hrvojin grad⁵⁾. Najstariji spomen turskoj posadi u tome gradu potječe iz godine 947. (1540—41). Tada je u ovom gradu bio 41 mustahfiz (čuvar), a posadom je zapovijedao dizdar, neki Hamza. Njegov timar iznosio je 7.012 akči, dok se iznos mustahfiskih timara kretao oko 1.400 akči.

Gornji šehar. U varoši ispod grada Banje Luke, poslije pada pod Turke, naselilo se nešto Turaka, domaćih muslimana iz prije okupiranih bosanskih mjesta, a vrlo je vjerovatno da se tu nastanilo i nešto trgovaca iz sličnih podgrada Grebena, Zvečaja i Sokolova Gniježda, jer u te gradove novi gospodari nisu stavili svoje posade, nego su ih prepuštili zubu vremena.

U toj varoši ili njenoj neposrednoj blizini sagrađena je džamija nazvana po sultanu Sulejmanu Kanuniju, koji je onda vladao (1520—1566), kako je to bio običaj. Oko te džamije počeo se formirati čaršija, u koju uđu štacuni, koje su zatekli Turci. Sultan-Sulejmanova ili Careva džamija prozva se Čaršijskom. Kasnije, kada su podignute druge džamije, naziva se ova najstarija džamija Starom (atik). Isto ime dobila je i okolna mahala, koja je sezala niz Vrbas do ušća Sutorlije.

Od ušća ove rijeke dalje niz Vrbas nastala je mahala Tabaci, tako nazvana po obrtnicima koji su učinjali sirovu kožu. Uz Vrbas su bile njihove radionice (taphane). Džamija u ovoj mahali zvaše se Debagija (tabačka džamija). Ne zna se kada je sagrađena, a propala je 1919. godine.

Na protivnoj strani Vrbasa, upravo prema Carevoj džamiji, sagrađio je 1554. godine bosanski sandžak-beg Sofi Mehmed-paša džamiju s kamenom munarom i do nje most preko Vrbasa, a za uzdržavanje tih zadužbina uvakufio je u neposrednoj blizini 69 dućana, veliki han, hamam, četiri mlina i više praznih zemljišta i time učinio vrlo mnogo za

²⁾ Thallóczy, o. c. str. 229.

³⁾ Thallóczy, ibidem.

⁴⁾ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, sv. II, dio prvi, Zagreb 1900, str. 291; E. Lilak, *Povijest srednjega vijeka za više razrede srednjih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1902, str. 187; i drugi.

⁵⁾ M. Pavlinović, *Puti* (godine 1867—75), Zadar 1888, str. 93.

razvitak ove varoši. Njegova zakladnica, napisana početkom safera 962 (26. XII 1554), najstariji je sačuvani dokumenat iz turskog doba koji se odnosi na Banju Luku⁶⁾. Ovo je onaj Mehmed-paša koji je trebalo da dijeli megdan s Nikolom Zrinjskim⁷⁾.

OVoga vremena živio je ovdje neki *Kubad-vojvoda*. Njegovim imenom zove se jedna mahala u Gornjem šeheru, u kojoj je njegova džamija. Ta je mahala na lijevoj obali Vrbasa.

Okolo 1563. godine nastala je ovdje mahala u kojoj je bosanski sandžak-beg *Osman Šah* sagradio svoju džamiju.

Kraj oko sumpornih izvora s desne obale Vrbasa prozvaao se još prije 1554. *Ilidža*. U Sofi Mehmed-pašinoj zakladnici spominje se put što vodi do Ilidže. I tu se razvila jedna mahala koja se i danas zove Ilidža. Biće da su toga vremena ili nešto kasnije sagrađene današnje zgrade iznad tih izvora.

Do osamdesetih godina XVI stoljeća nastale su još četiri *mahale*. na teritoriju Gornjeg šehera, i to: Džafer-aga, Hadži-beg-zade, Kalenderija i Sitarija.

U jednom katastarskom defteru sastavljenom prije no je Ferhad-beg izgradio svoje zadužbine navedeno je 9 mahala, i to:

1. Mahala Džamii šerif sa 66 muslimanskih kuća. Ovo će biti mahala sultana Sulejmana.

2. Mahala Sutnica sa 32 muslimanske kuće.

3. Mahala Džamli Merhum Mehmed-paša sa 27 muslimanskih kuća.

4. Mahala Hrvatini sa 27 muslimanskih kuća.

5. Mahala Karaul sa 12 muslimanskih kuća.

6. Mahala Sejjar ispod mahale Ahori sa 10 muslimanskih kuća.

7. Mahala Ahor Piri sa 14 muslimanskih kuća.

8. Mahala Ilidža sa 10 muslimanskih kuća i jedan slijepac.

9. Mahala Mesdžidi Sulejman sa 25 muslimanskih kuća.

U ovih 9 mahala bile su u doba pisanja ovog deftera 223 muslimanske kuće i svi domaćini tih kuća bili su oženjeni. Prema ovome defteru, samo su u četiri mahale navedeni vjerski službenici, i prema tome bile su, u svemu, 4 džamije. Nazivi mahala pod brojem 2, 4, 5, 6 i 7 potpuno su zaboravljeni, i osim ovoga deftera nisam im nigdje našao spomena⁸⁾.

Na periferiji ovoga dijela Banje Luke kraj Halil-pašina turbeta⁹⁾ pokopan je 1560. *Džafer-beg*, kapetan Gradiške¹⁰⁾, i njegov otac *Mal-*

⁶⁾ Sofi Mehmed-pašina zakladnica od početka safera 962 (safer počeo 26. XII 1554) u Vakufskoj direkciji u Sarajevu br. 708.

⁷⁾ F. Šišić, O dvoboju između bana Nikole Zrinjskoga i bosanskoga paše Mehmeda 1554, *Vienac*, Tečaj XXV, 1893, str. 433—35.

⁸⁾ Arhiv Predsjedništva vlade u Carigradu broj 415; Mikro-film u Orijentalnom institutu br. 77. Meni je ove podatke ustupio prof. Omer Mušić.

⁹⁾ Halil-paša je bio bosanski vezir 1589. godine.

¹⁰⁾ H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954, str 76.

koč-beg Karaosmanović, kliški sandžak-beg (umro 1565. godine¹¹). Nad njihovim grobovima podignuti su spomenici od bijelog mramora, kakvim nema para u Bosni.

U jednoj ispravi iz 1587. godine zove se današnji Gornji šehar *Stara Banja Luka*, dok i dan-danas zovu stanovnici Novoselije i okolnih sela ovaj kraj *Stari grad*.

Donji šehar. Ovome dijelu Banje Luke udario je temelj Ferhad-beg Sokolović, kasniji Ferhad-paša, posljednji bosanski sandžak-beg (1574—1580) i prvi bosanski beglerbeg (1580—1588). Ali i prije Ferhad-bega mora da je tu bilo neko malo naselje, o čemu svjedoče kršćanski grobovi na Laušu i naziv potoka Crkvine.

Ferhad-paša je pobijedio vojsku generala Herberta Auersperga u boju na rijeci Radonji kod Budačkog 22. rujna 1575. godine. U tome je boju pao Herbert, a njegov sin Vuk Engelbert bio je zarobljen. Ferhad-beg ga dade na otkup. Po Pečeviji, otkupljen je za 30.000 dukata. Tim novcem sagradio je Ferhad-beg onu lijepu džamiju, po njemu prozvanu Ferhadija, do nje mekteb, sahat-kulu, šadrvan i vodovod, kaldrmu od Stare Banje Luke do potoka Crkvine i kameni most preko Crkvine, te kaldrmu od mekteba do tophane (arsenala) i veliki drveni most preko Vrbasa. Za sve to zna i jedna narodna pjesma iz koje navodimo slijedeće stihove:

Govori joj paša gospodine:
»Borom tebi, Ošpergana majko,
Namisti mi veliku kaldrmu,
Od tekije do Novoselije,
Po Šeheru hamame izvodi,
Namisti mi veliku džamiju,
Kao što je tvoja Ruška crkva.
Sahat-kulu napravi mi,
Kao što je zvonik tvoje crkve,
I još uz to tri tovara blaga,
I tri litre bijela bisera,
Pustiću ti Ošpergana sina«.

(A. Hangi, Školski vjesnik X, 1903, str. 57)

Za uzdržavanje tih zadužbina uvakufio je ovaj dobrotvor 200 dućana, jedan karavansaraj, hamam, mlin sa tri vitla na Vrbasu i veliki ambar, te napokon saraj (dvor) u kome će rezidirati bosanski namjesnici dok stoluju u Banjoj Luci. Sve su te zgrade bile oko njegove džamije. Osim toga uvakufio je više zemljišta u Banjoj Luci i izvan nje

¹¹) H. Šabanović, Natpisi na nadgrobnim spomenicima Malkoč-bega i njegova sina Džafer-bega, Prilozi Orijentalnog instituta u Sarajevu, II (1951), Sarajevo 1952, str. 249—257. Ove je natpise prije Šabanovića objavio Muhamed Garčević. Kršćanski izvori nazivaju Malkoč-bega Karušmanović, a to je očito iskrivljeno od Karaosmanović.

više čifluka i raznih zgrada. O svemu tome napisao je zakladnicu u drugoj dekadi (evasit) mjeseca safera 995 (21—30. siječanj 1587¹²).

Od bitke kod Budačkog do uvakufljenja prošlo je 11 godina, 4 mjeseca i 8 dana i kroz to vrijeme sagrađeno je 211 zgrada, 2 mosta, do 2 km kaldrme i jedan vodovod. To je ipak znatna građevna djelatnost za ona vremena.

U ovo vrijeme ili nešto prije sagrađena je *tophana* na obali Vrbasa iz koje se razvila današnja banjolučka *tvrđava*, koja se više puta popravljala. Tako je Banja Luka imala dvije tvrđave, koje spominju i A. Georgiceo, Hadži Kalfa i Evlija Čelebija¹³).

Dvojica Ferhad-pašinih savremenika i suradnika sagrađiše po jednu džamiju, i to: *Hasan-efendija*, timar-defterdar, sjeverno od Ferhadije pod Laušem, a *Gazanfer*, vojvoda i zaim, na desnoj obali Vrbasa: prva se danas zove *Defterdarija* ili *Arnaudija*, a druga *Gazanferija*. Ista ime na nose i okolne mahale. Defterdarija je po arhitekturi iza Ferhadije najuspjeliji spomenik turskog doba u Banjoj Luci, a sagrađena je 1595¹⁴). Iste godine sagrađio je *Apardi Mehmed-paša*, jedan od Ferhad-pašinih nasljednika, jednu džamiju. Šta su ova trojica uvakufili za uzdržavanje svojih zadužbina, ne zna se, jer se njihove zakladnice nisu sačuvale. Bez sumnje, i oni su vakufili objekte koji služe obrtu i trgovini ili gotov novac, koji opet služi u iste svrhe.

Kroz daljih četrdesetak godina završena je izgradnja Donjeg šehera. U tome je vremenu sagrađeno 15 džamija i isto toliko mahala, i to: devet na lijevoj, a šest na desnoj obali. Na desnoj obali od Ferhad-pašinog mosta prema unutrašnjosti nastala je tzv. *Mala čaršija* (Sukisagir). Što se zna, zadnju je džamiju sagrađio u Novoj mahali trgovac *Perviz* prije 10. V 1630¹⁵), jer je toga dana napisana njegova zakladnica, koju je legalizirao banjolučki kadija Muhamed Nerkesi Sarajlija¹⁶). Ta se mahala danas zove Potok ili Hadži-Pervizova mahala.

Perviz je podigao 11 dućana do Ferhad-pašina mosta, a uvakufio je još 2 dućana u Ferhad-pašinoj čaršiji. On je ostavio preko 50.000 akči da se daje uz interes.

Prije 1660. godine sagrađen je i jedan bezistan (tržnica) iz ušteda Ferhad-pašina vakufa. Prije iste godine sagrađen je još jedan saraj u kome su rezidirali kajmekami bosanskog vezira. Taj je dvor nastao nakon prijenosa stolice bosanskog vezira iz Banje Luke u Sarajevo oko 1638. godine.

¹²) A. Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad Paša's in Banja Luka*, Gräfenhainichen 1941, str. 41—68.

¹³) A. Georgiceo, *Starine Jugoslovenske akademije XVIII*, str. 126—127; *Spomenik SKA XVIII*, str. 82; *Putopis Evlije Čelebije I.* (Šabanović, Sarajevo 1957), str. 235.

¹⁴) A. Bejtić, *Banja Luka pod turskom vladavinom*, Naše Starine I, 1953, str. 91—117.

¹⁵) Hadži Pervizova zakladnica u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, broj 358.

¹⁶) Dr Safvet beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo 1912, str. 60.

Godine 1878. prostirao se Donji šehar od Halil-pašina turbeta, koje je nastalo oko 1590. godine, pa sve do Bojića hana, zgrade iz prve polovine XIX stoljeća.

Kada je započela izgradnja *Novoselije*, trećeg dijela Banja Luke, točno se ne zna. Najstariji poznati podatak koji se odnosi na Novoseliju nalazimo na mimberi Behram-efendijine džamije, napisan rukom njenog osnivača hidžretske godine 1047. Ova je godina započela 26. svibnja 1637. i, prema tome, Novoselija je već tada postojala. U njoj je podavno pet mahala. Svoje čaršije nije imala, ali je u njoj bilo mlinova, stupa i tabačkih radionica. Po svome izgledu Novoselija je više slična selu zbijenog tipa nego varoši.

To bi bio kratak nacrt teritorijalnog razvitka Banje Luke.

2. Dijelovi Banje Luke

Kako se iz gore izloženog teritorijalnog razvoja Banje Luke vidi, nije to jedinstvena varoš kao, na primjer, Sarajevo i Mostar i zbog toga nije ovdje ni čaršija jedna cjelina, kao što je obično slučaj po ostalim mjestima Bosne i Hercegovine. U Banjoj Luci su dvije zasebne čaršije, udaljene oko podrug kilometra jedna od druge, i po tome ova varoš donekle slični vezirskom Travniku, u kome su takode dvije potpuno odijeljene i prilično udaljene čaršije, premda je Travnik varoš na okupu.

Čaršija Gornjeg šehera, ili Stare Banje Luke, sterala se s obje strane Vrbasa, a spajao ju je drveni most zvani *Careva ćuprija*. Dio ove čaršije na lijevoj obali Vrbasa formirao se oko Careve, a onaj na desnoj oko Sofi Mehmed-pašine džamije. Skoro je isti slučaj i s čaršijom u Donjem šeharu. I ova se sterala na obje strane Vrbasa, a vezao ih je Ferhad-pašin most. I ove su čaršije okupljene oko dviju džamija: Ferhadije na lijevoj i džamije Mala čaršija na desnoj obali. Ova potonja džamija sagrađena je na katu, a pod njom u prizemlju bili su dućani. Ferhad-pašina čaršija ne leži tik do Vrbasa. Između nje i Vrbasa je tvrđava i trg (mejdani). Osim toga ona je znatno veća od Male čaršije i cijele čaršije Gornjeg šehera, a sastoji se od više manjih i većih ulica. Zbog toga se od svoga postanka smatrala glavnim centrom obrta i trgovine. Čaršija i Ferhadija učinili su ovaj kraj centrom Banje Luke.

Zametak je banjolučkoj čaršiji, kao i samoj Banjoj Luci, na teritoriju današnjeg Gornjeg šehera s lijeve strane Vrbasa, gdje se sve do danas održalo do tridesetak dućana. Nakon 1528. godine započela je rasti čaršija oko novosagrađene Careve džamije, a tabački se obrt udumljava niz Vrbas u kraju što leži na lijevoj obali Sutorlije. Koliko je tu bilo dućana, nije nam poznato, dok sigurno znamo da je do kraja 1554. sagrađio sam Sofi Mehmed-paša na desnoj obali Vrbasa 69 dućana oko svoje džamije i velikog hana i trga gdje se održavao pazar.

Sofi Mehmed-paša sagrađio je gornje dućane u 1553. i 1554. godini i uvalkufio ih za svoje zadužbine. Tih 69 dućana sagrađeni su u četiri manje skupine. U prvoj su bila 34 pod jednim krovom, a od njih je 10

imalo iza sebe ardiju. Ti su dućani bili u blizini tvrđave, džamije i trga, a sa sjeverne strane graničili su s Vrbasom. Zemljište na kome su sagrađeni kupio je Mehmed-paša od nekog *Nesuha Terdžumanije*. Daljih 13 dućana stajalo je pod uzvisinom zvanom Tepa karaula. Do velikog hana sagrađeno je 7 dućana. Napokon, 15 dućana između hana i javnog puta što vodi na Ilidžu, — od tih je 13 sa sobama. Zemljište je kupljeno od subaše *Pervana, sina Abdulahova*.

Daljih vijesti o razvoju ove čaršije nema, pa tako ne znamo koji je još vakuf imao ovdje svojih dućana. U blizini ove čaršije imao je svoga posjeda *Kubad-vojvoda*, sin *Abdulahov*, i vakuf *Sulejman*, sin *Bajazidov*, a obojica su bila 1554. godine na životu.

U čaršiji Gornjeg šehera od obrtnika spominju se prije 1554. godine zlatari, kovači, nalčadžije, tabaci, papučari, sarači i krojači.

Čaršija oko Sofi Mehmed-pašine džamije davno je propala. U srpnju 1934. godine pripovijedali su mi stari ljudi Gornjeg šehera kako je onaj cijeli kraj s džamijom i banjom izgorio kada se Švabo prvi puta morao povući iz Banje Luke. Ukoliko bi ova predaja bila tačna, desilo se to negdje poslije 4. rujna 1638. godine, jer su toga dana Austrijanci zauzeli ovo mjesto. Iz natpisa na Sofi Mehmed-pašinoj džamiji vidi se da je obnovljena 1779. godine. Tako je ostao Gornji šehir samo s dućanima oko Careve džamije, tabačkim radionicama i stupama za vâljanje sukna.

Možda je u Gornjem šeheru nekada postojao i jedan *bezisten*, jer ondje postoji lokalitet toga imena.

U Donjem šeheru bilo je oko 1660. godine 300 dućana i jedan bezistan u onih nekoliko ulica oko Ferhadije džamije. Taj je kraj ličio donekle sarajevskoj čaršiji. Tu je, kako smo već spomenuli, sam Ferhad-pašin vakuf imao 200 dućana i jedan bezistan. I potpuno je razumljivo da se ta čaršija zove 1630. godine Ferhad-pašinim imenom (Ferhad-pašina čaršija). Tu je sijelo trgovine, ali je i tu bilo obrtnika, naročito kujundžija i ćurčija, dok su u Maloj čaršiji bili, pored nešto bakala, sami obrtnici. Godine 1630. Perviz je u Maloj čaršiji sagradio i uvakufio uz Ferhad-pašinu ćupriju 7 dućana, i to:

- 1) pekaru s kapitalom od 3.600 akči, i odredio da kirija bude dnevno 5 akči;
- 2) aščinicu s kapitalom od 1.600 akči i s dnevnom kirijom od 2 akče;
- 3) buzadžinicu, kirija 4 akče;
- 4) svjećarnicu s kapitalom od 7.000 akči, dnevna kirija 4 akče;
- 5) kalajdžijski dućan s dnevnom kirijom od 1 akče;
- 6) berbernicu s kirijom od 2 akče dnevno;
- 7) bakalski dućan s kirijom od 2 akče dnevno.

Ti su dućani stajali jedan do drugoga. Do 1635. godine sagradio je na istom mjestu isti legator još 4 dućana na zemljištu Ferhad-pašina vakufa kome će se plaćati mukata.

Zanimljivo je da su ovdje uz neke dućane vakufi i obrtni kapital, i ovo je meni prvi poznati slučaj takvog vakufa. Isti slučaj naći ćemo još u Novoj Kasabi 1643. godine. Očito je da je trebalo da ovaj vakuf i što više pridonese onim obrtima koji rade na prehrani i rasvjeti. U pekari i aščinici nalazio je samac i putnik hranu, a svijeća je bila potrebna u kući, hanu i bogomolji.

I čaršija u Donjem šeheru stradala je od požara više puta. Zbog toga je Ferhad-pašin vakuf dočekao 1878. godinu bez i jednog dućana.

Zbog nedostatka izvora ovdje moram prekinuti historijat razvoja i napretka ove čaršije sve do 1873. godine. Znamo za neke požare i druge nevolje, ali o tome će biti govora na drugom mjestu.

Pred samu okupaciju osnovan je posljednji veći vakuf koji je u vezi s porastom čaršije u Donjem šeheru. Prije 4. prosinca 1873. godine podigao je banjolučki trgovac *Jusufaga Šibić*, sin Omerov, jednu medresu i za njeno uzdržavanje sagradio i uvakufio jedan han i 30 dućana u blizini medrese¹⁷⁾.

Ovaj je vakuf nastao u doba podizanja Banje Luke iz mrtvila u koje je bila zapala nakon 1688. godine. Varoš se počela nešto jače razvijati poslije 1851. godine, kada je Banja Luka postala sjedište sandžaka (okružja). U tome vremenu izgrađeni su i popravljani putovi u susjedne varoši i unutrašnjost Bosne, a naročito je važan drum i uz njega telegrafska žica do Berbira ili Bos. Gradiške, s nastavkom u Hrvatsku, te izgradnja željeznice od Banje Luke do Ravnice (Dobrljina), prve pruge na bosanskom teritoriju, koja je predana prometu 17. siječnja 1873. godine¹⁸⁾. U tome je vremenu sagrađeno nekoliko većih zgrada i otvoreno više škola. Radilo se i o osnutku jedne rudarske zadruge. Od 1865. godine Banja Luka je sjedište austrijskog vicekonzula. U okolici Banje Luke zasađeno je na hiljade stabala šljiva, počela se ponovo gajiti vinova loza, naročito u Ivanjskoj, a kušalo se i s kulturom pamuka, riže i djeteline¹⁹⁾. Dolazak trapista u Delibašino Selo 1869. godine uticao je takođe u ono doba povoljno na ekonomski život ovoga kraja.

Oko godine 1867. bilo je u Banjoj Luci oko 500 dućana i do 200 dućančića. I ovdje su dućani građeni od drvenog materijala s ćefenci-ma, kao i po drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Trgovački dućani imali su uza se i magaze, a obrtnički ponegdje sobu iznad dućana. Među dućančićima bilo je i kreveta.

¹⁷⁾ Prepis ove zakladnice u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, broj 366.

¹⁸⁾ Bosna, broj 343 od 18. I 1873.

¹⁹⁾ Bosna, broj 20, 24, 202, 206 od 1866. i 1870. godine.

3. Bezistani

U banjolučkoj čaršiji nedaleko od Ferhadije ima jedna pošira ulica koja je do 1957. godine bila natkrivena drvenim krovom, a zove se Bezistan. Predanje kaže da se tu nekada nalazio pravi zidani bezistan, za koji znamo da je zaista i postojao, jer mu spomen nalazimo u putopisu Evlije Čelebije. Taj putopis i sačuvano predanje jedini su podaci o postojanju te zgrade.

Kako Evlija Čelebija kaže, bezistan je bio sagrađen od tvrdog materijala. On dalje piše: »U njemu je i sada na kapijama s obje strane provučen gvozdeni lanac. On se sastoji od stotinu dućana. To je zadužbina pokojnog Ferhad-paše.«²⁰⁾

Ovaj je bezistan, kao i svaki drugi, bio sjedište trgovaca, koji su trgovali ponajviše stranom, naročito tekstilnom robom. Ti su trgovci održavali veze s Beogradom, Skopljem i Solunom, onda Sarajevom, Splitom i Mlecima, a u kasnije doba — s Trstom, Zagrebom i Bečom. Iz zakladnice spahije h. Sefera, sina Ferhadova, iz Ibrahim-begove mahale u Banjoj Luci, od 2. muharema 1028. (20. XII 1618), kojom za mekteb koji je on sagrađio uz džamiju h. Sefera i za istu džamiju vakufi u dva maha 300.000 akči, znamo za slijedeće banjolučke trgovce koji se navode kao svjedoci, i to: h. Gazanfer, h. Omer, h. Sefer, h. Husein, h. Ibrahim, h. Perviz, h. Mumin, Alidžan i Selim Čelebija²¹⁾. Iz sačuvane korespondencije splitskog komisionara Marka Kavanjina, oca hrvatskog književnika Jerolima, znamo za još nekoliko banjolučkih trgovaca iz XVII stoljeća. U Kavanjinovim pismima spominju se: Mustafa — Čelebija Morić (Moro, kako ga Kavanjin nazivlje, a brata mu Mehmeda-čelebiju nalazimo u Sarajevu i, neko vrijeme, u Veneciji); h. Ibrahim Kučinjak i njegov pašanac h. Mustafa, h. Ibrahim-beg Taksić i njegov momak Mehmed i njegov zet h. Hasan, kojega nalazimo i u Sarajevu, h. Jusuf Muharem i njegov momak Jusuf-čelebija, Ibrahim Spahija-čelebija Hasanov, Marko Benlić, a brat Ivan mu je u Sarajevu, braća Anton i Štefan Gjurgja Banića i Stefan Antona Gjurgjevića rečenog Banića, Frano Palinić ili Palanić, Frano nećak ili unuk Stjepana Palinića i počivši Stefan Nikole Palinića. U Veneciju su dolazili: Mehmed-čelebija Morić (Moro) iz Sarajeva i dva Banjolučanina: Mustafa-čelebija Morić (Moro) i h. Alija. Svi se ovi trgovci spominju od srpnja 1643. do kraja 1647. godine, a zatim kroz kandijski rat, sve rjeđe, do Kavanjinove smrti 1660. godine²²⁾

Šta je bilo s Ferhad-pašinim bezistanom, ne zna se. Bit će da je propao u nekom požaru.

Osim spomenutog lokaliteta »Bezistan«, u Gornjem šeheru nema nikakvih drugih podataka da je ovdje postojao kakav bezistan.

²⁰⁾ H. Kreševljaković, Naši bezistani, Naše starine II, Sarajevo 1954, str. 233—245.

²¹⁾ Zakladnica u Orijentalnom institutu u Sarajevu, br. 26/57.

²²⁾ Ove podatke ustupio mi je Čiro Čičin-Šain, direktor Gradskog muzeja u Splitu, koji je priredio Kavanjinovu korespondenciju za štampu i predao je Naučnom društvu NRBiH u Sarajevu.

Banja Luka je ostala i kasnije važno trgovačko mjesto na Krajini. Od početka XIX stoljeća pa dalje među trgovcima javljaju se sve više pravoslavni, a od 1852. godine i Jevreji. Između 1867. i 1877. godine palo je pod stečaj 10 banjolučkih trgovaca, od kojih su 9 pravoslavni i jedan Jevrej²³⁾.

4. Hanovi

Od druge polovine XV stoljeća Banja Luka je ekonomsko središte cijele Krajine, pa i nekih mjesta na desnoj obali Vrbasa, koja joj gravitiraju. Isto tako, Banja Luka je jedan od važnijih prometnih centara Bosne. Od 1554. godine ovo je glavni grad bosanskog sandžaka, od 1580. do sredine XVII stoljeća — cijelog Bosanskog pašaluka, a od 1851. godine — glavni grad banjolučkog okružja. Sve je to bilo razlogom da u Banju Luku dolaze ljudi u vezi s raznim poslovima i tu ostaju kraće ili duže vremena nalazeći konak u hanu. Oko 1878. godine bilo je na teritoriji banjolučkog kotara 32 hana, a od toga 6 u Banjoj Luci.

Prvi veliki han u ovome mjestu sagradio je 1553. ili 1554. godine Sofi Mehmed-paša blizu svoje džamije u današnjem Gornjem šeheru. U tome je hanu bilo 20 soba i dva zahoda na gornjem katu i u prizemlju veliki podrum.

Ferhad-pašin karavansaraj sagraden je nešto prije 1587. godine. Stajao je prekoputa glavnog ulaza u dvorište Ferhadije. Do njega je bio hamam istog legatora. Sudeći po zemljištu na kome je stajao ovaj karavansaraj bila je to velika zgrada, a da je bila i solidno građena, da se zaključiti po samoj zakladnici u kojoj je određeno da se iz ušteda i prihoda prekrije olovom. Zgrada je nepoznatog vremena propala, a zemljište gdje je stajala zove se danas Hanište. Na jednom dijelu toga Haništa izgrađeno je nekoliko dućana i pekara.

Ibrahim-han, bosanski vezir, koji je dva puta vršio tu službu u drugom deceniju XVII stoljeća, sagradio je također jedan han zvan Dar-ul-imare.

Jedan han sagradio je i uvakufio prije sredine XVII stoljeća legator Tavit Mustafa. Gdje je ovaj han stajao i kada je propao, zasada se ne zna. Na njemu su vršeni neki popravci sredinom XVII stoljeća²⁴⁾.

Zbog nedostataka izvora nemamo do sredine prošlog stoljeća nikakvih vijesti o hanovima Banje Luke²⁵⁾.

5. Duhovski sajam ili vašer

Koliko znam, oko godine 1878. držani su sajmovi u 87 raznih gradova, gradića i sela Bosne i Hercegovine. U 72 mjesta držani su sedmični, a u 27 godišnji sajmovi. Od ovih 37 godišnjih, 22

²³⁾ H. Kreševljaković, Stečajevi u Bosni (1867—1877), Narodna starina XIII, Zagreb 1934, str. 191—192.

²⁴⁾ Obračun ovoga vakufa u Osmana A. Sokolovića u Sarajevu.

²⁵⁾ H. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1957, str. 135—6.

su držana u mjestima koja su imala i sedmične sajmove, dok ih je 15 održavano mahom po selima, gdje se nisu održavali sedmični sajmovi. Sedmični sajmovi zvali su *pazar*, a godišnji *vašer*, *panadur* i *dernek*. Pazarni dani padali su u raznim mjestima na razne dane sedmice, a godišnji sajmovi držali su se i kod nas, kao i drugdje, na razne crkvene gódove. Pazarni je dan u Banjoj Luci utorak, a godišnji vašar počinje drugi dan pravoslavnih Duhova i traje do subote.

Osim Banje Luke, održavani su godišnji i sedmični sajmovi još u slijedećim mjestima: Cazin, Derventa, Duvno, Fojnica, Glamoč, Građiška, Hlivno, Jajce, Kostajnica, Ljubuški, Novi, Petrovac, Prijedor, Sanski Most, Srebrenica, Travnik, Varcar-Vakuf, Zenica, Zvornik i Žepče.

U slijedećim mjestima održavani su samo godišnji vašari: Bos. Šamac, Brezovo Polje, Dubočica, Grahovo (Pečenci), Grbavica (Livada Plazulja), Kiseljak, Obudovac, Orašje, Ravno, Roško Polje, Sutjeska, Trebinja, Trnčina, Turić, Velja Meda.

Nekada su se sajmovi kupili na poljenama nekih planina. O jednom takvom sajmu na planini Čemerno govori Evlija Čelebija 1664. godine i kaže da je trajao 20 dana i 20 noći, dok za jedan drugi takav sajam na Zvijezdi planini iznad Vareša zna predanje u onim krajevima. Na ovom posljednjem vašaru nije se roba prodavala, nego su se zamjenjivali poljoprivredni proizvodi Posavine s obrtnim proizvodima Sarajeva, Visokog i Vareša.

Bilo bi vrijedno ustanoviti otkada su se održavali sajmovi u gore navedenim mjestima. To mi je poznato samo za ona mjesta koja su taj privilegij dobila potkraj turskog vladanja u Bosni. Tako znam da je na zahtjev zastupnika pojedinih kadiluka u vilajetskoj Skupštini isposlovan ferman 1867. god. za održavanje sajma u Prijedoru i Petrovcu, 1868. u Travniku i Jajcu, 1869. u Grahovu i Duvnu, 1870. u Višegradu i 1875. u Žepču. Godine 1870. tražen je ferman za Bijeljinu, Brezovo Polje i Bugojno. To nije ni trećina od gore spomenutih mjesta za koja znamo da se u njima održavao godišnji sajam.

Ako na mjestima današnje Bos. Kostajnice, Šamca i Orašja nisu održavani godišnji sajmovi prije naseljavanja tih mjesta muslimanima, što 1862. godine predoše ovamo iz Srbije, to su i ovi sajmovi novijeg datuma.

Nas ovdje zasad zanima otkada se drži sedmični i godišnji sajam u Banjoj Luci i šta se sve donosilo na te sajmove.

Iz Sofi Mehmed-pašine zakladnice znamo da se još 1554. god. kupio pazar u blizini njegovih zadužbina u Staroj Banjoj Luci. Iz te se zakladnice jasno vidi da se trg sterao s obje strane puta što vodi na Ilidžu. Nije isključeno da se na istom mjestu kupio pazar i prije turske okupacije Banje Luke. Toga vremena, tj. 1554, bio je taj trg vlasništvo Sofi Mehmed-pašina vakufa. Kako se u zakladnici ne predviđa nikakav prihod od ovoga sajmišta za odnosne zadužbine, to se, valjda, nije ni

naplaćivala u korist vakufa nikakva taksa na robu koja se donosila na sajam.

Dokada se kupio pazar na ovome mjestu, ne zna se. Iako sajmište nije odavde preneseno u Donji šehar prije 1766. godine, onda je to učinjeno iza ove godine. Točno se ne zna otkada se kupi pazar na današnjem mjestu.

Godišnji sajam (vašar, panadur) drži se i danas o pravoslavnim Duhovima i traje od ponedjeljka do subote. Održava se na istom mjestu gdje i pazar. To je od davnina najveći sajam u Bosni i Hercegovini, na koji dolaze prodavaoci i kupci iz bliza i daleka. Koliko je tada svijeta dolazilo na ovaj sajam, najbolje se vidi po tome što su polaznici robom i stokom počinjali putem selima i usjevima toliku štetu da je zbog pritužaba bilo zabranjeno održavanje ovoga sajma. Prva vijest o toj zabrani očuvala se u jednoj muraseli banjolučkog kadije od 7. muharema 1180. (15. VI 1766.) godine. Ta murasela u prijevodu glasi:

»Gospodi imamima svih mahala Gornjeg šehera u gradu Banjoj Luci, esnafskim čehajama i svim trgovcima — nakon pozdrava neka prime na znanje! Prema ilamu travničkog kadije da se zabrani i spriječiti odlazak na duhovski sajam (panadur-penair) budući da je o tomu izdata stroga bujrukdija Bosanskog divana, koja je providena velikim pečatom, i na osnovu toga što je sada o tom pitanju došla preko kapudžijskog čehaje časna bujrukdija da se radi ispitivanja imaju na Bosanski divan predvesti trgovci i hegbedžije (pretrge) koji su protivno šerijatu i volji valije, neupozoreni, išli na spomenuti sajam. Zbog toga je napisana ova murasela; kad prispije, potrebno je da svi vi zajednički popišete i upišete u defter trgovce i hegbedžije koji su išli na spomenuti sajam i da se spomenuti sa spiskom predvedu na sud. Neka se drukčije ne postupi, nego neka se postupi prema valijinoj bujrukdiji i muraseli. Da ste zdravo«²⁶⁾.

Dokada je trajala ova zabrana, zasada se ne zna, ali je sigurno da su i pored te zabrane trgovci robom i stokom polazili na ovaj vašar, što se zna punih 10 godina. O tome govori jedna od bujrukdija kojim je polazak na duhovski vašar bio zabranjivan. Tako je bosanski vezir Ali-paša Dagistanlija izdao novu bujrukdiju 23. reb. II 1191. (31. V 1777), kojom prijeti čak kaznom tko pade na ovaj sajam. Bujrukdija je upućena sarajevskom kadiji, muteselimu h. Mehmed-agi i zabitu jeničara serturnadžiji Omer-agi. Kratak sadržaj te bujrukdije glasi:

»Protivno starom običaju bio je zabranjen godišnji sajam (penajir) koji se održavao svake godine na dan Duhovi u mjestu Piskavice. Međutim se neki — koji su oko toga dana, s motivacijom da idu na sajam, dolazili s raznih strana i krajeva — putem nisu klonili nasilja, zlostavljanja i pričinjavanja štete kad bi izašli iz svoga vilajeta pa su stoga na tužbu stanovništva iz okolnih kadiluka dolazili ilami i molbe da se

²⁶⁾ Isprava u mene.

to ponovo zabrani. Pošto su na osnovu toga razne štete jasne, to se protivno starom običaju taj sajam ukida i zabranjuje prolazak onih koji s raznih strana dolaze. Potrebno je stoga one koji iz raznih kadiluka dolaze na spomenuti panair u kupoprodaju upozoriti da ne dogone robu i stoku. A ako ne budu upozoreni te budu ponovo robu donosili ili progonili stoku pod izlikom trgovine — to će se tko bio da bio uhvatiti gdje se nađe, uhapsiti i prijaviti Bosanskom divanu. U tom smislu su upućene vlastima okolnih kadiluka posebne bujruđije pa i vi upozorite tamošnji svijet, jer će neupozoreni biti uhapšeni. Stoga Vam se šalje ova bujruđija Bosanskog divana pa obavijestite narod da je sajam zabranjen u interesu bezbjednosti i sigurnosti stanovništva».

Dokle je ova zabrana potrajala ne zna se, kao ni to da li je ikada dokinu'ta ili je svijet mimo nju nastavio i dalje odlaziti na duhovski vašar u Banju Luku.

Iz gornjih se isprava takode vidi da duhovski vašar po svome postanku nije bio skorašnjeg datuma. Slušao sam u Sarajevu, kao i u Banjoj Luci, da su godišnji sajmovi Banje Luke i Hlivna stari kao i ta mjesta, a to će reći da su se održavali i prije pada tih mjesta pod Turke. Na to nas u Banjoj Luci upućuje i vrijeme kada se ovaj vašar održava, tj. crkveni god po Julijanskom kalendaru, koji je važio za obje crkve u Bosni, ne samo do reforme kalendara 1582. nego do 1631. godine, kada su bosanski franjevci nakon otpora od pola stoljeća uveli u Bosni tek 1631. godine novi, ili Gregorijanski kalendar²⁷⁾. Da ovaj sajam nije zatečen od Turaka u Banjoj Luci, jednom potpuno katoličkom mjestu kakva je bila Banja Luka 1528. godine, sigurno ga oni ne bi uspostavili na ovaj crkveni god. Posve bi bilo drugo da ovaj sajam pada na Jurjev ili Ilin-dan po Julijanskom kalendaru, jer su te dane slavili i muslimani Bosne sve do naših dana.

Na ovaj se sajam donosila roba i zgonila marva sa svih krajeva Bosne. Stari sarajevski trgovci i obrtnici koji su išli s robom po vašarima pripovijedali su mi da se iz samog Sarajeva nosilo onamo po 400—500 tovara razne robe još koju godinu prije okupacije 1878. godine. Naročito su ove sajmove polazili sarači, čizmedžije, terzije, abadžije, kazazi i kazandžije. Ovi potonji proizvodili su naročitu vrstu tepsija za Banju Luku i ostalu Krajinu.

Znam da su sarajevski trgovci s tih sajмова donosili u Sarajevo i ovdje prodavali neke proizvode kućne industrije iz Krajine, naročito predne mahrame i bošče, a nekada su se donosili ovamo i banjolučki ćilimi.

Banjolučki mutesarif (okružnik) javio je vilajetskoj Vladi nešto prije 28. VII 1867. godine kako je duhovski sajam te godine bio bolji od prijašnjeg i kao nešto osobito naveo kako je neki Muharem, trgovac iz Jajca, pazario kod Spasoja, trgovca u Banjoj Luci, robe u vrijednosti od 800 dukata²⁸⁾. Za ona je vremena bila to velika suma. Toga vremena

²⁷⁾ Jelenić Julijan, Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1457 do 1878), Starine Jugoslovenske akademije XXXVI, Zagreb 1916, str. 102.

²⁸⁾ Bosna. broj 60 od 28. VII 1867.

bio je lijep broj trgovaca gvozdenom robom u Sarajevu čiji kapital nije prelazio 500 dukata.

Kanuni badž. Neki su gradovi u Bosni imali svoj kanuni badž još u XVI stoljeću, a Banja Luka ga je dobila tek u drugoj polovini XVII stoljeća. Kanuni badž je zakon u kome je tačno određeno koliko država pobire placarine od pojedinih vrsta robe što se donose na pazar.

Kanuni badž ima Sarajevo od 1530, Višegrad, Brod i Kobaš imali su takve zakone prije 1565, a dosad nepoznati Kanuni badž Banje Luke potječe iz hidžretske godine 1074. Ta godina trajala je od 5. kolovoza 1663. do 24. srpnja 1664. Teško je vjerovati da Banja Luka, tako važno trgovačko mjesto, nije imala do ovoga vremena svoga kanuni badža, pa ako je tako bilo, onda se ovdje primjenjivao Kanuni badž Kobaša, jer je Banja Luka bila ispočetka u sastavu kobaškog kadiluka, dok oko godine 1588. nije postala samostalan kadiluk.

Po banjolučkom kanuni badžu naplaćivala je država:

od jednog tovara pšenice i ostalih zemaljskih proizvoda po 2 akče na svaki tovar,

- od tovara soli 4 akče,
- od tovara lana 4 akče,
- od tovara smokava i suhog grožđa 4 akče,
- od tovara svježeg grožđa 2 akče,
- od masla 40 akči,
- od meda 4 akče,
- od ostalih domaćih proizvoda 2 akče,
- od tovara čohe koju uvezu muslimani iz neislamske zemlje 5 akči,
- od tovara čohe koju uvezu kršćani 30 akči,
- od tovara sapuna 4 akče,
- od os'ale robe 4 akče,
- od tovara ulja 8 akči,
- od tovara kalaja i ribe 4 akče,
- od soli koja se prodaje teknetom pazarnim danom 4 akče,
- za roba od prodavaoca uzima se 2, a od kupca 2 akče,
- za ata od kupca i prodavaoca po 2 akče,
- za prodanu ovcu po 1 akču,
- ko proda goveče plaća 1, a ko kupi — isto tako 1 akču,
- od kasapa za svako zaklano goveče uzimaju se 4 akče,
- od upisanog kasapa uzima se na ovce i janjad po 1 akča na četiri komada,
- od tovara svježeg voća 2 akče, a od šumskog voća i šiške (ahlat) 1 akča,
- od dvije ovčije pastirne 1 akča,
- od dva tovara luča 1 akča,
- od jednih kola... (nečitljiva riječ) 1 akča,
- od tovara luka 2 akče,
- od kola sijena 1 akča,
- od tovara kestena 2 akče,

od tovara širogana 4 akče,
 od tovara oraha i badema po 2 akče,
 od tovara kupusa 1 akča,
 od gvožđa za mjesto gdje se prodaje pazarnim danom pola akče,
 na ulje za mjesto gdje se prodaje pazarnim danom 1 akča,
 od tovara gvožđa 2 akče,
 na svaki tovar vina uvezenog sa strane 4 akče,
 od domaćih mejhandžija na jedan tovar 2 akče,
 od svakog ćebeta neuvaljanog 1 akča, a ako se prodaje prosto suk-
 no na 40 aršina 1 akča se uzima, a ako proda manje ne naplaćuje se
 ništa,
 od svakog para ćulova od kostrijeti 1 akča,
 od jedne velike torbe od prodavaoca 1 akča,
 od govedije kože 1 akča,
 od svakog tovara robe koja se hoće izvesti iz varoši 2 akče,
 od pekara na jednu furunu po 1 akču,
 od tovara vune 4 akče,
 od tovara soli koja bi se prodavala pazarnim danom teknetom
 5 akči,
 od tovara ribe 8 akči,
 od tovara lana 10 akči,
 od tovara masla 2 akče,
 od tovara voća po 1 akča,
 od onoga koji pazarnim danom prodaje bez (platno) po 2 akče,
 od onoga ko pazarnim danom prodaje ulje 2 akče od tovara, od
 od onoga koji naplati dug na 1.000 akči uzima se 20 akči,
 kad se proda roba krivo izmjerena, naplaćuje se kazna onoliko
 akči koliko dirhema iznosi manjak,
 (dva reda nečitljiva)²⁹⁾.

6. Stanovništvo

Uoči austro-ugarske okupacije Banje Luke 1878. godine pri-
 padali su njeni stanovnici četirna konfesijama, dok su Turci zatekli
 ovdje 1528. godine same katolike. Koliko je bilo stanovnika u ovo-
 me gradu 1528, ne zna se. Po popisu stanovništva objavljenom 1879.
 živjelo je u gradu Banjoj Luci u 1.741 kući 9.560 duša, i to: 6.474 musli-
 mana, 1.893 pravoslavna, 1.006 katolika i 187 Jevreja.

Kako smo iz dosadašnjeg izlaganja vidjeli, Banja Luka je postigla
 svoj vrhunac sredinom XVII stoljeća, a od 1688. do 1851. godine bila je
 u opadanju, i tek u posljednjih 25 godina turske uprave kročila je nešto
 naprijed. Po jednom popisu iz trećeg decenija XVII stoljeća bilo je u
 Banjoj Luci 3.000 kuća³⁰⁾, dok Georgiceo navodi da Banja Luka u istom

²⁹⁾ Banjolučka međžmua u Državnom arhivu u Sarajevu, otkupljena od
 Muhameda Garčevića iz Banje Luke.

³⁰⁾ Fr. Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka,
 Starine Jugoslovenske akademije XIV, Zagreb 1882, str. 189.

³¹⁾ Starine Jugoslovenske akademije XVII, str. 126.

vremenu ima 4.000 kuća, od toga 2.000 katoličkih i 50 pravoslavnih³¹⁾, a Evlija Čelebija navodi da je 1659. bilo u ovoj varoši 3.700 kuća. Koliko su ovi brojevi tačni, teško je reći. Sigurno je da je 1659. bilo u Banjoj Luci 45 mahala, pa ako je svaka brojila prosječno po 50 kuća, onda je tu bilo najmanje 2.250 kuća, a 1879. samo 1.741 kuća. Uzmemo li da je u svakoj kući živjelo samo po 6 stanovnika, onda je sredinom XVII stoljeća Banja Luka imala najmanje 13.500 stanovnika. Po onom prvom popisu Banja Luka je davala 3.000 vojnika.

Drugih podataka o broju kuća i stanovnika nema za starije doba. Prema jednom opisu Bosne, sastavljenom 1785. godine, bilo je u Banjoj Luci 500—600 kuća³²⁾. Međutim, ovaj broj ne može ni u kom slučaju odgovarati pravom stanju. Imamo dva sigurnija podatka iz predokupacionog vremena o broju kuća. Po službenom popisu iz 1861/62. bilo je u Banjoj Luci 1.144 kuće na koje je raspisan porez od 88.189 groša u 32 mahale. Iz toga popisa vidi se da je bila 51 katolička i 99 pravoslavnih kuća koje su plaćale porez. Taj popis ne daje nam potpun broj kuća, jer je bilo takvih kuća koje nisu plaćale nikakva poreza, pa u ovaj popis nisu ni unesene. Kršćani su plaćali i vojnicu. Iz istog popisa znamo da je spomenute godine trebalo da pravoslavni plate 5.167, a katolici 2.260 groša. Od pojedinih mahala najviše je platila Gazanferija. U toj je mahali 70 kuća bilo oporezovano 12.541 grošen. U mahali Kalenderiji oporezovane su samo 4 kuće sa 136 groša³³⁾.

Austro-ugarski vicekonzul u Banjoj Luci A. V. Dragančić pišući o Banjoj Luci kaže da ima oko 1.500 kuća i 12—15.000 stanovnika³⁴⁾. Prema podacima iz 1879. godine Dragančić je u oba broja pogriješio, ali ta greška nije velika s obzirom na broj kuća koliko na broj stanovnika. Ti su brojevi još netačniji u jednom austrijskom izvještaju iz godine 1810, po kome je tada u Banjoj Luci bilo 2.700 kuća i 15.000 stanovnika³⁵⁾. Isti broj stanovnika nalazimo i u našeg Jukića; on piše da u Banjoj Luci živi 15.000 muslimana, dok broj kršćanskih duša ne navodi, ali navodi broj njihovih kuća, i to: 60 kuća pravoslavnih i 40 katoličkih³⁶⁾.

Od turske okupacije Banje Luke 1528, rastao je broj stanovnika, naročito muslimana. Turci su ovdje zatekli same katolike. Koliko ih je bilo, ne zna se. Vrlo je vjerovatno da je među pridošlim muslimanima, pored domaćih, bilo i kolonista iz raznih turskih krajeva. Bez svake sumnje, nešto je od zatečenih stanovnika prešlo prvih godina na islam, a nešto i umaklo pred Turcima. Tada je broj muslimana rastao, a kršća-

³²⁾ H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine, Sarajevo 1957, str. 39.

³³⁾ Banjolučka međžmua (vidi bilješku broj 29).

³⁴⁾ A. Dragančić, Banjaluka und Bihać in Bosnien (Skizze), Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft, Wien, N. F. 3. 1870, Nro 6, str. 265—270.

³⁵⁾ Ovaj mi je podatak ustupio prof. dr Hamdija Kapidžić.

³⁶⁾ Slavoljub Bošnjak (Jukić), Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb 1851, str. 47.

na opadao, ali ih nije nikada nestalo. S Turcima su ovamo došli pravoslavci.

O prelazu Banjolučana na islam imamo lijep primjer u već često spominjanoj Sofi Mehmed-pašinoj zakladnici, napisanoj samo 26 godina poslije pada Banje Luke. U toj ispravi spominje se 50 osoba, a od tih je navedeno 24 s očevim imenom Abdulah. Taj derivat uzimali su oni poislamljeni kršćani koji su htjeli da prikriju svoje kršćansko porijeklo. U istoj ispravi spominju se tri kršćana, i to: Ana, Mihailo Stričić i Jurko Dordić.

Kako je već naprijed spomenuto, sredinom XVII stoljeća bili su neki banjolučki trgovci, među kojima je bilo i trgovaca kršćana, u poslovnoj vezi sa Splićaninom Markom Kavanjinom.

O zanimanju Banjolučana piše Evlija Čelebija godine 1659. ovo: »Jedan dio su trgovci, koji dolaze iz Beograda, Skoplja (Üsküb) i Soluna i odlaze iz njega. Drugi dio su gazije i borci za vjeru. Jedan stalež su službenici časnog šerijata, jedni su baščovani, jedni su ulema, a drugi stalež su privrednici i zanatlije. Svi stanovnici nose krajiška čohana odijela, čohane dolame, uske čakšire s kopčama i pletene opanke, a na glave stavljaju zelene krajiške kalpake.« Ovo se, svakako, odnosi na muslimane, ali, kako smo vidjeli, bilo je toga vremena i katolika, a sigurno i pravoslavnih, i trgovaca i obrtnika. Negdje u drugoj polovini XVIII stoljeća postali su brojem jači pravoslavci od katolika. Oni su se doseljavali sa sela i drugih mjesta. Mora da se nešto katolika iselilo 1688, a 1737. godine ugasla je i njihova župa. Oko 1852. godine javljaju se u Banjoj Luci i Jevreji kao trgovci i obrtnici.

Muslimani su činili znatnu apsolutnu većinu sve do 1878. godine, pa i kasnije. Vjerske obrede vršili su u preko 40 džamija. Godine 1659. bilo je 11 mekteba i više medresa. Od XVII stoljeća spominje se banjolučki muftija.

U Banjoj Luci bilo je i nekoliko ljudi koji su pisali na istočnim jezicima. U našim bibliotekama čuva se više djela raznog sadržaja prepisanih u Banjoj Luci.

Prije 1528. godine postojao je u Banjoj Luci franjevački samostan, kome nema spomena nakon turske okupacije. Evlija Čelebija spominje 1659. godine crkve u Banjoj Luci. Do 1737. postojala je katolička župa i tada je ugasla. Bilo je to, dakle, za provale Hildburghansena u ovaj kraj. Godine 1813. spao je broj katolika na ciglih 20 kuća i 72 duše³⁷⁾, oko 1850. popeo se na 40 kuća, dok je broj stanovnika do 1862. porastao na 928 duša. To je znak jačeg useljavanja.

Župa je obnovljena 1859. godine i otvorena pučka škola, u kojoj je kapelan podučavao djecu, ali zbog zaposlenosti pastvom uspjeh je bio slab. Godine 1872. došle su ovamo *sestre milosrdnice* i otvorile svoju školu. Uz župni ured postojala je crkvice (Bethaus als Kirche).

³⁷⁾ Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1843, Franjevački vjesnik XXXIX (1932) str. 23.

Banja Luka je rodno mjesto Ivana Frane Jukića (1818—1857), »bosanskog Gaja i Vuka«.

Osobito je porastao broj pravoslavnog elementa u ovome gradu u XIX stoljeću, o čemu svjedoče već spomenuti brojevi oporezovanih kuća i slučajeva plaćanja vojnice. Od prije 1850. postojala je ovdje srpska osnovna škola, a od 1867. pravoslavna bogoslovija, koju je organizirao Vaso Pelagić. Zgrada toga zavoda stajala je na mjestu gdje je 1931. godine sagrađena zgrada bivše Banske uprave. Tačno ne znam kada je sagrađena pravoslavna crkva. Naročito od pedesetih godina prošlog stoljeća zauzeli su pravoslavci vidno učešće u trgovini.

Jevreji su se stalno nastanili u Banjoj Luci poslije velikog požara u Sarajevu 1852. godine. Najprije su došli ovamo samo muškarci, a nešto kasnije dovedoše i svoje porodice. U prvo doba stanovali su po hanovima. Duže vremena nitko im ne htjede ni po koju cijenu prodati ni kuću ni zemljište. Salamon Poljokan kupio je prvi kuću, i to od nekog pravoslavnog Banjolučanina, i ovoga je zbog te prodaje, kako se i danas priča, onovremena opština kaznila da šest nedjelja ne smije doći u crkvu. Prvi su Jevreji bili po zanimanju trgovci i mjenjači (sara-fi). Iz Travnika se doselio neki Salom, zanatom sahačija. Prije 1878. godine došlo je i nešto Jevreja limara iz Sarajeva.

Kako piše vicekonzul Dragančić, Jevreji su obavijali molitvu u jednoj iznajmljenoj kući. Tevili su vršili u bazenima na Ilidži (Gornji šehar).

Kalmi Altarac bavio se liječenjem, ali nije bio svršeni liječnik.

Oko godine 1862. otvorena je ovdje ruždija, niža srednja škola, koju su pohađala djeca svih konfesija.

7. Banjolučka muafnama

Kao i Sarajevo, tako je i Banja Luka imala svoju muafnamu. To je ferman sultana Murata II od 26. ramazana 996. (2. XII 1587) upućen bosanskom beglerbegu i banjolučkom kadiji, u kojem ih car izvještava da je oslobodio stanovnike kasabe Banje Luke, zbog blizine njihove kasabe serhatu i njihove pripravnosti braniti oružjem državu od nevjernika, od plaćanja svih poreza, daća i tereta³⁹). Ovaj je ferman izdan na molbu Banjolučana i na prijedlog bosanskog beglerbega.

8. Upravne i druge vlasti

Teritorij današnje Banje Luke bio je sastavni dio dviju župa »donjih krajeva«, i to zemljaničke i vrbaške, a rastavljao ih je Vrbas. Od 1464. do 1528. godine Banja Luka je u jajačkoj banovini.

Padom pod Turke 1528. došla je Banja Luka u sastav bosanskog sandžaka i u njemu ostala sve do reformama Mahmuda II. Godine 1851.

³⁹) Orijentalna zbirka Jugoslovenske akademije u Zagrebu, Dokumenti broj 117.

organiziran je banjolučki sandžak, koji je s nekim izmjenama kao okružje istog imena (1878—1921) ostao sve do podjele stare Jugoslavije na banovine.

Bosanski sandžak nastao je 1463. godine. Glavni mu je grad najprije Sarajevo, a od 1553. Banja Luka. Kao glavni grad bosanskog sandžaka, a od 1580. Bosanskog pašaluka, ostala je Banja Luka sve do 1638. To je, kako smo rekli, znatno doprinijelo razvitku Banje Luke, koja je od kasabe postala šehar.

U sudbenom pogledu pripadala je najprije kobaškom kadilaku i oko 1588. organiziran je banjolučki kadiluk. Do 1851. na teritoriju toga kadiluka bila su od većih mjesta Bos. Gradiška (Berbir), Kobaš i Lišnja.

Policijsku vlast u Banjoj Luci vršio je *vojvoda*. Prvi po imenu poznati vojvoda bio je neki Kubad. Bio je na životu 1554. godine. Evlija Čelebija spominje *šeherskog vojvodu*. Negdje poslije 1659. godine organizirana je banjolučka kapetanija. Koliko znam, od toga vremena nema spomena vojvodi. Njegovu je službu preuzeo kapetan³⁹⁾.

Osim kadije i vojvode, odnosno kapetana, imala je Banja Luka dva dizdara, dva serdara, alajbega i ceribašu, onda muftiju, haračkog agu i nadglednika baždara, muhtesiba, bilježnika i muselima ili kajmekama.

Dizdar je zapovjednik grada (tvrđave) i gradske posade. Njegova vlast ne prelazi preko zidina i opkopa oko grada. Kako su ovdje jedno vrijeme bila dva grada, bila su i dva dizdara. Krajem XVII stoljeća napušten je grad u Gornjem šeharu. Tako je nestalo i njegova dizdara. Grad u Donjem šeharu razvio se iz tophane. To je bilo za vlade sultana Mehmeda III. U njemu je sjedio dizdar do 1835, kada je ova služba dokinuta.

Serdar je zapovjednik jeničara u jednom mjestu. Sjedišta su im ponajviše u sjedištu kadiluka. Komandant svih bosanskih jeničara sjedio je u Sarajevu, a njemu su bili potčinjeni serdari u pokrajini. U nekim mjestima Bosne bilo je i budimskih jeničara, a svi su imali svoga serdara. U Banjoj Luci bilo je 1660. i jednih i drugih i imali su svoje serdare.

Alajbeg je zapovjednik spahija i zaima (lenske gospode) jednoga sandžaka. Bez njegove preporuke ne podjeljuje se nikome leno. Evlija Čelebija navodi da je u njegovo doba sjedio alajbeg u Banjoj Luci. Alajbezi nisu imali stalna sjedišta, nego su sjedili ondje gdje im je bio zijamet. Kako je u Banjoj Luci bilo uvijek lenske gospode, to je oko 1660. neko od Banjolučana vršio tu službu.

Ceribaša je vršio sličnu službu kao i alajbeg. On je zapovjednik čerahora, lagumdžija, bešlija i spahijske vojske. Pravu funkciju ceribaše otkrio je u novije doba Hazim Šabanović. Po Evliji, i on je sjedio u Banjoj Luci.

³⁹⁾ H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1954, str. 153—158.

Muftija je vjerski dobro obrazovan čovjek koji je izdavao fetve (decizije).

Harački aga je povjerenik za kupljenje harača, *nadzornik baždara* je trošarinski činovnik, a *muhtesib* je tržišni nadzornik.

Muselim (muteselim) ili *kajmekam* zvao se povjerenik bosanskog vezira u većim mjestima (Pljevlje, Zvornik, Mostar, Hlivno i Foča). Nje ga postavlja i skida vezir. To su bili ljudi od ugleda i ličnog vezirova povjerenja. Vršili su razne administrativne poslove po nalogu vezira i kadije dotičnog mjesta.

Muselimova vlast protezala se i na okolna mjesta onoga grada u kome on sjedi. Tako banjolučki muselim nije vršio vlast u samoj Banjoj Luci, nego i svoj banjolučkoj krajini. Iz jednog pisma Mustafa-alajbega Ferhatpašića grofu Petru Kegleviću, napisanog između godine 1696. i 1703, vidi se da se banjolučka krajina sterala od Tešnja grada do grada Bišća⁴⁰⁾.

Sve su gore nabrojene službe osim službe kadije i muftije dokinute između 1826. i 1851. godine.

Novom administrativnom podjelom Bosne 1851. godine organizovan je banjolučki sandžak ili kajmakamat (okružje), a na njegovu su teritoriju kadiluci (kotari) Banja Luka, Gradiška, Derвента, Tešanj, a kasnije i Žepče. Od toga je vremena Banja Luka sjedište općine, kotara i okružja sa sličnim oblastima kakve su bile i nakon 1878. godine.

Od 1851. godine podignuto je više zgrada u kojima su bili razni civilni i vojni uredi. Na čelu je općine (beledije) načelnik (beledije-reis), od 1867. mudir na čelu kotara, kajmekam na čelu okružja, a poslije ove godine mudiri se zovu kajmekami, a okružnici mutesarifi.

Banjolučki trgovci osnovali su 19. aprila 1853. godine svoj *Medžlis* (vijeće), u koji su kockom izabrani Hašim Šibić, Mustafa Demirović i Jovo Seković, trgovci iz Banje Luke⁴¹⁾. Sastanke su održavali utorkom.

Godine 1870. dobila je Banja Luka trgovački sud za okružja Banju Luku i Bihać⁴²⁾.

Razne oblasti ovdje, kao i po ostaloj Bosni, oglašavale su svoje naloge po telalu.

9. Putovi

Iz Banje Luke vodilo je ovih šest glavnih putova:

- 1) Banja Luka — Gradiška s nastavkom u Staru Gradišku i dalje;
- 2) Banja Luka — Sitnica — Varcar-jezero — Jajce — Prusac — Karaula — Travnik — Sarajevo. U Sitnici se odvajao put za Ključ, a u Pruscu za Hlivno i Split;

⁴⁰⁾ Fr. Rački, *Dopisi između krajiških, turskih i hrvatskih časnika*, *Starine Jugoslovenske akademije XII*, Zagreb 1880, str. 26.

⁴¹⁾ Banjolučka medžmua.

⁴²⁾ Bosna, broj 208 od 14. VI 1870.

- 3) Banja Luka — Skender Vakuf — Travnik; ;
- 4) Banja Luka — Ivanjska — Kozarac — Prijedor — Novi — Krupa — Bihać;
- 5) Banja Luka — Šećo Han — Prnjavor — Derventa — Brod; iz Šećo Hana odvajao se put u Kobaš i Brod;
- 6) Banja Luka — Kotor Varoš — Tešanj.

Nekada su ti putovi bili u dobrom stanju i po njima se posve lako odvijao karavanski saobraćaj, ali su u XVIII stoljeću, u vremenu općeg propadanja, i putovi bili ponovno zapušteni. Tek od 1851. godine pristupilo se ponešto njihovu opravku.

Godine 1867. temeljito je popravljen put do Gradiške i pretvoren u kolski put, a isto tako temeljitije su opravljani putovi prema Sarajevu i Bihaću.

Uz putove 1, 2 i 4 izgrađene su telegrafske linije između 1860. i 1870. godine⁴³⁾.

Prva željeznička pruga na bosanskom teritoriju izgrađena je od Ravnica (Dobrljin) preko Novog i Prijedora do Banje Luke.

10. Crni dani

I ekonomski život Banje Luke bio je ometan i povremeno potpuno obustavljan epidemijama kuge, poplavama, požarima, bujama i nemirima u gradu i selu i navalama neprijateljske vojske, dakle istim uzrocima s kojim smo se sreli u Sarajevu i Mostaru, a naći ćemo ih i po drugim obrtnim centrima.

a) *Zarazne bolesti.* Bosnu je često morila kuga i druge zarazne bolesti. Te se epidemije javljaju uvijek u vezi s ratovima, kod nas kao i po drugim zemljama, ali se te bolesti ponekad javljaju i u doba mira. Što se zna, zarazne su bolesti harale po Bosni i Hercegovini u jačoj mjeri u godinama: 1507, 1546, 1605, 1677, 1689, 1690, 1731—1732, 1762, 1780—1783. i 1813—1818.

Koje su od navedenih epidemija zahvatile i Banju Luku, ne znamo. Sigurno je da je u ovoj varoši harala kuga 1690. i da je tu bila velika glad. Kroničar Lašvanin piše kako su stanovnici jeli meso obješenih ljudi.

Iz jedne banjolučke kronike znamo da je ovdje vladala strašna kuga krajem 1144. i početkom 1145 (1732) i da je pomrlo 7.000 ljudi.

Ovdje je morila kuga i 1813—1818, ali поблизих vijesti o pomoru nisam našao.

Godine 1791, kako piše jedan Francuz, harala je u Bosni, a naročito u Banjoj Luci, strašna glad. Bosanski vezir naredio je gradskim zapovjednicima da otvore gradske ambare i iz njih dijele žito sirotinji. Tada je otvoren ambar prohe, koja je u nj sasuta prije 42 godine, i konstatovano je da ovo žito nije izgubilo kroz to cijelo vrijeme ništa od

⁴³⁾ Bosna, broj 94 od 23. III 1868, i br. 113 od 10. VIII 1868.

svoje vrsnoće. Iz drugih izvora znamo da su 1749. mnoge tvrđave po Bosni, a naročito po Krajini, bile snabdjevene većim količinama prohe.

b) *Požari*. I o ovim nesrećama imamo vrlo malo podataka, i to tek iz XVIII i XIX stoljeća.

Predaja zna da je pri povlačenju Austrijanaca iz Banje Luke (1688) izgorio sav Sofi Mehmed-pašin vakuf, koji je brojio preko 70 objekata namijenjenih privrednim svrhama. I to je bio razlog da taj vakuf nije mogao opraviti ni Carevu ćupriju poslije poplave od 1730. godine. Šta je još pogorjelo pri povlačenju neprijatelja, ne zna se. Možda su Austrijanci tom zgodom uništili i tvrđavu u Gornjem šeheru. Ova godina u povijesti Banje Luke ipak nije ono što je 1697. u povijesti Sarajeva ili 1689. u povijesti Skoplja na Vardaru.

U subotu 15. redžepa 1136 (8. travnja 1724) pred zoru izgorjelo je 70 dućana u Ferhad-pašinoj čaršiji⁴⁴).

Noću od 16. na 17. III 1869. spržila je vatra 27 dućana u istoj čaršiji⁴⁵), a 21. rujna 1872. godine 57 dućana, 2 kavane, 3 terzijske sobe, a šest je dućana oboreno da se požar prekine⁴⁶). Posljednji veliki požar, i opet u Ferhad-pašinoj čaršiji, bio je 1877. Prvih dana prosinca izgorio je han i 45 dućana. Vatra se pojavila iz dućana tufegdžije Nike, terzije Ivše i dugmedžije Mihajla. Svi su ti objekti pripadali vakufu Šibića medrese u onome dijelu čaršije što se zove Bezisten⁴⁷).

Za vrijeme okupacije Banje Luke došlo je do požara pa je izgorio najveći dio čaršije od potoka Crkvine uz glavni drum do iznad Ferhadije džamije.

U ova tri slučaja svaki put se odmah pristupilo obnovi čaršije. Toga je vremena bila i trgovina i obrt u osobitom poletu i baš tome zahvaljujući pristupilo se gradnji zgrada od solidnijeg materijala. Tome je doprinijela nešto i vilajetska Vlada oprostom svih daća na kreč, kamen i ciglu, da svijet dođe što lakše do zgrada sigurnih od požara.

Prvi šmrk za gašenje požara za Banju Luku nabavio je iz Austrije još 1873. vlastitim novcem h. Hamid-aga Husedinović, trgovac u Banjoj Luci⁴⁸).

c) *Poplave*. Kako je korito Vrbasa duboko usječeno, to se Vrbas, kao ni Neretva u Mostaru, ni za najvećih bujica nije razlijevao po gradu onako kao Miljacka po Sarajevu prije regulacije. Ali su bujice Vrbasa razvaljivale mostove i prilaze i time ometale prijelaz s jedne strane na drugu. Osim toga, voda je rušila mlinove, stupe i tabačke naprave.

U Banjoj Luci bila su tri mosta na Vrbasu: Mustafa-pašin u Novoseliji, Sofi Mehmed-pašin u Gornjem i Ferhad-pašin u Donjem šeheru. Izvan Banje Luke bio je most kod Klačnica. Svi su ti mostovi bili od

⁴⁴) Banjolučka međžmua.

⁴⁵) Sarajevski Cvjetnik, broj 11 od 18. III 1869.

⁴⁶) Bosna, broj 326 od 24. IX 1872.

⁴⁷) Bosna, broj 601 od 13. XII 1877.

⁴⁸) Bosna, broj 388 od 1. XII 1873.

drvenog materijala. Osim ovih mostova prelazilo se preko Vrbasa na više mjesta čamcem kao i danas.

Mustafa-pašin most u Novoseliji bio je naprama njegovoj džamiji, gdje mu se i danas trag vidi. Podignut je u XVII stoljeću i srušen 1730. godine.

Sofi Mehmed-pašin most sagrađen je 1553. ili 1554. i postojao je do poslije 1878. godine. Više puta je obnavljan. I danas na tome mjestu ima prelaz za pješake. Kako je stajao uz Carevu džamiju, prozvan je *Careva čuprija*, iako ju nije car gradio, dakle isti slučaj kao i u Sarajevu.

Ovaj je most bio Sofi Mehmed-pašina zadužbina i trebalo je da ga njegov vakuf po zakladnici popravlja. Kako je ovaj vakuf propao krajem XVII stoljeća i kada je 1730. godine Vrbas odnio i ovaj most, popravila ga je država 1733. Vojne su vlasti u to ime dale 120, a civilne 100 groša⁴⁹⁾. Koliko je puta još popravljan ovaj most, ne zna se.

Ferhad-pašin most stajao je nešto niže od današnjeg betonskog mosta. Kada ljeti opadne voda, vide mu se temelji. Sagrađen je prvi put prije 1587. godine. Sve do 1873. popravljaio ga je Ferhad-pašin vakuf, odnosno njegovi potomci. U zakladnici je određeno da se stupovi pod ovim mostom naprave od kamena, ali ta odredba nije nikad izvršena.

Mora da je Vrbas nabujao prije hidžretske godine 1023. i srušio ovaj most, pa ga je ponovo sagrađio Ferhad-pašin sin Husein-beg 1023. (1614). Zna se da je još dva puta uništen: 1730. od poplave i 1737. godine prilikom navale Austrijanaca. Svaki put ga je obnovio Ferhad-pašin vakuf.

Most u Klašnicama sagrađen je tek 1867. godine.

Ali u samoj Banjoj Luci bio je još jedan most na Vrbasu. To je bila zadužbina Šemse-kadune, sestre velikog vezira Mehmeda Sokolovića a supruge velikog čajničkog legatora Sinanbega. Sagrađen je nešto prije 1582, a postojao je još 1626. godine, jer Spličanin Georgiceo kaže u svojoj Relaciji da u Banjoj Luci na Vrbasu imaju četiri mos'a. Propao je prije 1659. godine jer su te godine, kako kaže Evlija Čelebija, bila samo 3 mosta. Šemse-kaduna uvakufila je za uzdržavanje ovoga mosta jedno zemljište u Banjoj Luci, što ga je kupio njen muž Sinan-beg od nekoga Behrama i njoj ga poklonio⁵⁰⁾.

Osim ovih mostova na Vrbasu, bila su još dva znamenitija mosta. Jedan preko Sutorlije od drveta i drugi kameni most preko Crkvine. Ovaj zadnji, takode je zadužbina Ferhad-pašina.

Iz poznatih izvora znam da je Vrbas strašno nabujao 1730. i 1737. godine. Ova prva bujica desila se u petak 2. šabana 1143 (9. veljače 1730). Ovaj put je bila tolika voda da takvo nešto nisu pamtili ljudi kojima je tada bilo po 90 godina. Prilikom ove bujice srušena su sva tri mos'a, kao i svi prilazi. U četvrtak 29. muharema 1150 (29. svibnja

⁴⁹⁾ Banjolučka medžmua.

⁵⁰⁾ Sinanbegova zakladnica od sredine džum. I 990 (7. lipnja 1582) godine u Vakufskoj direkciji br. 184.

1737) godine nabujao je Vrbas kao i 1730. godine⁵¹⁾. Ovaj put nam kroničar ne kaže ništa o sudbini mostova. Sigurno je da je Ferhad-pašin most bio u dobrom stanju u srpnju te godine.

Iz iste kronike znamo da je na teritoriji Banje Luke sagradio 1623. godine jedan most Husein-beg sin Fazli-pašin, ali se ne zna da li je taj most bio na Vrbasu ili na jednoj od njegovih pritoka.

11. Neprijateljska vojska pod Banjom Lukom

Banja Luka je bila pod turskom upravom punih 350 godina (1528—1878). Od godine 1688. do 1878. tri puta su Austrijanci napali Banju Luku, i to 1688, 1737. i 1878. godine. Za vrijeme velikog rata koji je započeo drugom opsadom Beča 1683. a završio mirom u Karlovcima 1699, prodro je markgrof Ludvig Badenski s vojskom do Banje Luke i zauzeo je 4. rujna 1688, ali se ubrzo i povukao. Osim tradicije, drugih sigurnih vijesti o ovome pohodu nema.

U drugom ratu Karla VI s Portom (1736—1739) napale su austrijske vojske s više strana na Bosnu. Glavna vojska pod zapovjedništvom generala Hildburghausena, koja je brojila oko 17.000 momaka, prodrla je do Banje Luke 24. srpnja 1737, a od 28. istog mjeseca vršeni su napadi na banjolučku tvrđavu, koju je posada hrabro branila. Onovremeni bosanski vezir Hekim-oglu Ali-paša došao je 4. kolovoza s vojskom Banjoj Luci u pomoć. Taj dan zametnuo se krvav boj u kome su Austrijanci bili poraženi i konačno se dali u bijeg ostavivši za sobom mnoge bojne sprave i municiju. Ovoga vremena znatno je stradao Donji šehar a naročito kraj oko Ferhadije džamije⁵²⁾.

Za vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine ušao je feldmaršallajtant Wilhelm Herzog od Würtemberga 31. srpnja s vojskom u Banju Luku bez otpora. Banjolučani su se bili obratili Sarajevu za upute i eventualnu pomoć, ali kako nisu dobili nikakva odgovora, jer su se i Sarajlije bili tada zabavili o sebi, to su odlučili mirno dočekati ulazak neprijateljskih trupa, jer nemajući u gradu nikakva topa nisu grad mogli uspješno ni braniti. Ako stigne kakva pomoć s druge strane kojoj su se nadali, jer su već bili uspostavili veze sa Krajinom, odlučili su se onda pridružiti ovima i udruženim snagama raditi na uništenju neprijatelja. Nakon kratkog odmora, okupacione trupe nastavile su put prema Jajcu i Travniku, a u Banjoj Luci ostao je general Sametz s jednom brdskom brigadom. General Sametz kao zapovjednik mjesta preduzeo je sve sigurnosne mjere u gradu. Življa kretanja muslimana u prijedorskom srezu i unutrašnjosti Krajine, o čemu je general bio točno obavještavan, a i vijesti o uništenju husarskih eskadrone kod Maglaja 7. i 8. kolovoza i uzmaku generala Szaparya u dolini Spreče pred nadmoćnim brojem ustanika, natjeralo je generala da te mjere još više pooštiri i pojača. Jači odredi trupa patrolirali su danju i noću oko musliman-

⁵¹⁾ Banjolučka međžmua.

⁵²⁾ H. Kreševljaković, Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII 1737, Kalendar Narodna Uzdanica za 1937, Sarajevo 1937.

skog dijela grada. Zabranjeno je izlaženje iz kuća i zapovjedeno da prozori moraju biti kroz cijelu noć rasvijetljeni. 8. kolovoza zatražio je general Sametz pojačanje, koje je prešlo Savu kod Gradiške 13. istog mjeseca, a sastojalo se od dvije čete sa 4 topa. Oko 5 sati u jutro 14. kolovoza provalio je u grad Hasan-beg Čeko⁵³⁾ sa 3.000 boraca. Posada na Kastelu otvori na ustanike žestoku pušcanu paljbu, a i čete iz Vrbaslogora pritekoše im u pomoć i sukobiše se s ustanicima te nastade užasan ulični boj »prsa u prsa«, koji je trajao do 1 sat po podne, kada su stigla najavljena pojačanja i odlučila bitku.

U toj borbi učestvovalo je 1.959. austrijskih vojnika sa 4 topa. Pred topovskom vatrom uzmakli su Krajišnici. Prema austrijskim podacima, pala su 54 vojnika, a teže je ranjeno 117 i oko 600 Krajišnika.

Tri dana trajalo je okupatorovo pljačkanje po muslimanskim radnjama i kućama. Austrijanci su prodavali pastal čoh⁵⁴⁾ ili vreću kave po bijelu madžidiju (20 groša), a vreću riže po cvanciku. Kroz ova tri dana pohvaćano je i u koncentracione logore u Olomuc i Pulu otpremljeno do 550 Banjolučana. Tih dana strijeljani su Arif Babić, Meho Jugovac, Ale Nišlija, Smajo Bojić, Omer Krajišnik, h. Mujaga Đumišić, h. Sejdo, Suljaga i Ešref Gušić, Ibro Poljo, Omer Čatić, Mustafa Arnatović, h. Bego Hasanbašić, Šerif Dizdar i neki drugi. I ovaj put naročito je stradao Donji šeh⁵⁵⁾.

⁵³⁾ Hasan-beg Čeko bio je rodom iz Sanskog Mosta.

⁵⁴⁾ Pastal je komad čoh⁵⁴⁾ dug 17—18 metara.

⁵⁵⁾ Ibrahim Džafčić, Borba protiv okupacije Bosne i Hercegovine, Novi Behar I (1927—28), broj 4 str. 5—7.

II

ESNAFI

A. Kakvih je obrta i obrtnika bilo u Banjoj Luci

Već smo spomenuli kako su izvori za povijest obrta u Banjoj Luci vrlo oskudni, pa ipak se u njima spominju dvadeset i četiri vrste raznih obrta, a to je upravo polovina broja obrta za koje je utvrđeno da su radili u Sarajevu. Iz ono nekoliko banjolučkih zakladnica i vakufskih obračuna znamo da su u Banjoj Luci radili slijedeći obrtnici:

- tabaci, sarači, čizmedžije, cipelari (kundurdžije), koji se javljaju tek šezdesetih godina XIX stoljeća, i ćurčije;
- kovači, nalčadžije, puškari, kalajdžije, zla'ari, sahačije;
- mutabdžije, terzije i kazazi;
- dunderi [dunderi u užem smislu, zidari, klesari, staklari (džamdžije), topljači olova i sujoldžije], mlinari, ekmekčije, kasapi, aščiije, buzadžije, halvedžije, kavedžije, mehandžije, mudželiti, mumdžije, berberi i nalbanti.

U ovim izvorima nema spomena sapundžijama, križaćima i trgovcima duhana, luledžijama i čibugdžijama, fišegdžijama i trgovcima baruta, abadžijama, halaćima, bičagdžijama, kantardžijama i zvonarima, bojadžijama tkanina i molerima, te samardžijama. Upravo se ne da ni pomisliti da je varoš kao što je bila Banja Luka mogla biti bez ovih obrtnika.

B. O esnafima

Izvori kojima raspolazemo ne pružaju nikakve podatke o esnafima u Banjoj Luci. Jedino sigurno znam da su svoje esnafske organizacije imali tabaci i svjećari, jer se spominje jedan mumdžibaša (ćehaja mumdžijskog esnafa). Poznato je da su tabaci u svakom mjestu, pa i u Banjoj Luci, morali imati svoj odžak ili esnaf, a da su ovdje bili i brojni, potvrđuje činjenica što su imali svoju naročitu džamiju. Antun Hangi službovao je u Banjoj Luci kao učitelj niže trgovačke škole od 1895—1897. godine. U tom vremenu prikupio je on mnogo gradiva za jednu poveću radnju o Banjoj Luci i njenoj okolini¹⁾. Tada je još moglo

¹⁾ A. Hangi, Banja Luka i okolica, Školski Vjesnik X (1903), str. 50—76.

biti živo predanje o esnafima i zanatima u ovom mjestu, i kako je on zabilježio, zasebne su esnafe imale one zanatlije koji su bili brojni, te navodi opančare, terzije, kujundžije, kundurdžije, dundere, a da se više raznih a malobrojnih zanata udruživalo u jedan esnaf. Hangi je dalje zabilježio da je svaki esnaf imao kao vanjski znak svoj bajrak. Kad je Hangi prikupljao građu, tada su pojedine konfesije imale svoje esnafe, ali to je bilo tek poslije ukinuća esnafskih organizacija 1851. godine, a dotada su sve konfesije istoga zanata činile jedan esnaf²⁾.

Prema onome kako je bilo po ostalim mjestima, svaki je esnaf bio autonoman i imao svoju upravu s čehajom (cehmajstor) na čelu; tako je moralo biti i u Banjoj Luci. Nad nekim obrtnicima vršila je i državna vlast neki nadzor, i oni su morali javljati izbor svoje uprave sudu. Tako su, npr., izbor svoje uprave prijavljivali vlastima dunderi, jer je njihov rad trebao i državi, zatim pekari, kasapi, svjećari, jer su njihovim proizvodima od strane države, a u sporazumu s upravom esnafa, maksimirane cijene.

Neki su esnafi imali i obavezu prema drugim esnafima. Tako su, npr., mesari bili dužni prodavati kožu od zaklane stoke tabacima a lojem podmirivati potrebe mumdžija i sapundžija. Tabaci su, opet, bili obavezni snabdijevati čebedžije vunom.

Godine 1934. boravio sam dulje vremena u Banjoj Luci i prikupljao građu za neke svoje radnje. Tom prilikom posjetio sam Omer-efendiju Alihodžu, starca od preko 85 godina, koji je bio pri dobroj snazi i pameti. S njim sam više puta razgovarao i o banjolučkim esnafima i on je jedino znao da su još prije ustanka u Krajini neki esnafi priređivali teferiče i da je koju godinu poslije austro-ugarske okupacije dolazio u Banju Luku ahubaba. O drugim esnafskim uredbama nije mi umio ništa kazati, ali mi je rekao da je nekada i u Banjoj Luci bilo sve onako kako je bilo i u Sarajevu³⁾.

Naloge što ih je izdavao bosanski vezir, a koji su se odnosili na obrt i trgovinu, objavljivale su kadije pojedinih mjesta čehajama pojedinih esnafa muraselom. Kada se radilo o ukinuću duhovskog vašara u Banjoj Luci, uputio je 15. VI. 1766. godine banjolučki kadija muraselu gospodi imamima svih mahala Gornjeg šehera u gradu Banjoj Luci, esnafskim čehajama i svim trgovcima da se vašar zabranjuje⁴⁾. Ova nam murasela jasno kaže da su banjolučki obrtnici imali svoje esnafe. Nije mi poznata ni jedna isprava iz koje bi se moglo ustanoviti koji su obrtnici imali svoje esnafe. Sigurno znamo samo za tabake, svjećare, dundere, pekare i kasape, ali možemo pretpostavljati da su ih imali i drugi obrtnici zasebno ili po više manjih obrta zajedno, kako je to i A. Hangi istakao. U ovom mjestu nije mi umio niko ništa reći o odboru esnafa ili londži. Ovaj izraz nije bio poznat ni starom Alihodži.

²⁾ A. Hangi, o. c. str. 65.

³⁾ Omer-efendija Alihodža rođen je u Banjoj Luci, gdje je završio medresu i kasnije dugi niz godina bio učitelj (mualim). Umro je 1940. godine. Kao učenik medrese družio se sa banjolučkim bogoslovima.

⁴⁾ Originalna isprava u mene.

Godine 1888. posjetio je šejh Ahi Evran-Velijine tekije u Kir šeheru Mustafa Šukri sva mjesta u Bosni i Hercegovini u kojima su postojali esnafi. Taj privilegij podijelio je toj tekiji jedan od prvih osmanlijskih sultana i odredio tabacima da od izradene kože daju neki dio toj tekiji, a oni su to pravo nadzora prenijeli i na druge esnafe, i od zgođe do zgođe obilazili mjesta gdje je bilo esnafskih organizacija. Tom zgodom pripasivali bi oni pojas (kušanma peštemelja) novim šegrtima i kalfama i izdavali im potvrde o tom promaknuću. Svaki put bi oni u dotičnom mjestu imenovali svoga zastupnika koji će te poslove obavljati u vremenu dok se opet taj šejh navrati u dotično mjesto. U esnafu zvao se taj šejh ahubaba. Mustafa Šukri izdao je ovom prilikom punomoć imamu Ferhadije džamije Hafiz-Muhamed ef. Muftiću kojom ga određuje za svoga zamjenika u Banjoj Luci⁵⁾.

Od Karlovačkog mira 1699. godine tursko je carstvo prešlo u defanzivu. S dana na dan slabila je moć Porte. Zbog toga se u pojedinim provincijama javljaju bune i neredi, koji zahvataju i esnafske organizacije. U mnogim esnafima pojedinih mjesta nestaje one uzorne discipline koja je vladala u XVI i XVII vijeku. Nestaje i stare solidnosti u radu pojedinih esnafa. Ponegdje uprava esnafa (londža) nije u stanju da održava u esnafu kakav-takav red i traži pomoć od vlasti. S takvim pojavama sretamo se i u nekim bosansko-hercegovačkim esnafskim centrima. U drugim pokrajinama turske imperije bile su te pojave mnogo češće. U esnafske organizacije uvlače se raspojasani jeničari i ljudi koji nemaju potrebnih kvalifikacija za rad. To je potaklo neke članove esnafa pa su otpremili posebnu deputaciju Porti i pismenu molbu zatraživši ferman kojim bi se svim tim neredima i opačinama u esnafima stalo na put. I kada se Porta iz deftera uvjerila o istinitosti reda i poretka u esnafu, usvojila je molbu ove deputacije, pa je početkom šabana 1187. (počinje 18. X 1773) godine izdao sul'an Mustafa III naročiti ferman o toj stvari. Kako je ovaj ferman dokumenat od prvorazredne vrijednosti za esnafsku organizaciju, to ovdje donosim njegove najvažnije stavove, koji potvrđuju i ono što sam dosada pisao o esnafu u Sarajevu i Mostaru dok mi nije bio poznat ovaj akt⁶⁾.

Ferman Mustafe III upućen je mulama i kadijama Rumelije, Anatolije, Egipta, Tunisa i Tripolisa i vojno-administrativnim uglednicima muteselimima, vojvodama, serdarima, mirimiranima, dizdarima, zabitima, ajanima i svim drugim službenicima vlasti. U fermanu se kaže: »Posjednici sadašnjega moga visokog carskog akta-fermana pripadaju savezu esnafskog bratstva. To je bratstvo organizovano i osnovano još u drevnim vremenima pokojnog šejha Ahi Evran—Velije, čiji su posmrtni ostaci pokopani u posebnom mauzoleju u Kir Šeheru (Mala Azija).

⁵⁾ Originalna isprava, nešto oštećena, u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

⁶⁾ Sofijski profesor B. Gonev našao je ovaj ferman među orijentalnim rukopisima u Nacionalnoj biblioteci u Sofiji i objavio ga 1907. u djelu pod naslovom: »Споменна книга на софийския кроашки еснафъ«.

O postojanju toga »bratskog esnafskog saveza« u mome carstvu postoji još od drevnih vremena prvih osmanlijskih vladara sultanski ferman, koji ima silu zakona i koji se uvažavao i poštovao kao visoko carsko pismo.

Delegati esnafa toga bratstva Ahi Evran Veli, došavši sretno u moj prijestolni grad Carigrad, javili su se pred mojom carskom Vladom i izjavili da oni žele ponovno uzakonjenje prava i uredaba za ona lica koja se stalno bave raznim zanatima. Tom prilikom su oni izjavili da poštuju i gaje sjećanje na blagorodnog osnivača toga esnafskoga bratstva šejh-Ahi Evrana.

Po tome je (ta) pristigla cehovska deputacija predala mome carskom divanu pismenu molbu u kojoj moli najpokornije pred mojim visokim prijestoljem za izdavanje visokog carskog akta odnosnim esnafima kako bi obnovili stare tradicionalne cehovske ustanove. Molba je molitelja bila upućena radi izvještaja glavnoj carskoj arhivskoj upravi, gdje se čuvaju stare registrovane knjige o organizaciji esnafskog saveza.

Po navedenom izvještaju, saopćenom mi u općim crtama od moga esnafa u imperiji sastojale se u sljedećem:

Saglasno starim tradicionalnim državnim uredbama potrebno je da turski podanici koji žive u otomanskoj imperiji i drugi koji su se specijalizirali u kakvom zanatu i koji se broje u članove kakva zanata obrta i vještine, kao, npr., obrađivači kože, vještaci bojenja, krojačkog zanata i drugih zanata i vještina — budu jedan s drugim sjedinjeni po posebnim zakonima i ustanovama.

Najglavnije osnovne odredbe koje su se odnosile na organizaciju esnafa u imperiji sastojale se u sljedećem:

1. Učenik »šegrt« kod majstora dužan se naučiti i naviknuti smirenosti, dobroj naravi, mudrosti, poslušnosti i dobrom vladanju, svojstvima bez kojih se ne može postati majstorom i otvoriti svoj samostalni vlastiti dućan i majstorski sto.

2. Poslije toga, pošto učenik usvoji gore istaknuta svojstva i majstor se uvjeri u njegovu zrelost i sposobnost samostalnog rukovanja obrtom, čijem se izučavanju on bio posvetio, učenik postaje podmajstor — »kalfa«. U prisutnosti nekoliko podmajstora i majstara, majstor kao odlikovanje pripisuje učeniku osobiti pojas (kušanma peštemalja).

3. Majstor kod koga je učenik-šegrt ili podmajstor-kalfa pohađao učenja i izučio zanat izdaje pismenu svjedodžbu, u kojoj potvrđuje poštenje, iskustvo, znanje i vještinu u zanatu, kao i to da je opasan »pojasom majstora«. Uprava esnafa na osnovu te svjedodžbe izdaje osposobljenom učeniku-podmajstoru jednu takorekuć oficijelnu diplomu koja je potpisana na nadležni način i providena glavnim esnafskim pečatom.

4. Snabdjeven esnafskim dokumentom, učenik — podmajstor (šegrt — kalfa) ima pravo otvoriti svoj dućan, postaviti sto u svome dućanu i upisati se u spisak glavnog cehovskog sekretara kao majstor. Na

osnovu tih drevnih osnovnih odredaba koje su u mojoj imperiji nekada imale značenje zakona za ljude od esnafa, molitelji — zanatlije mole od moga visokog carskog divana da izdam uzvišeni carski akt (ferman) na osnovu kojega stare uredbe, koje se odnose na esnafe, ne bi bile ubuduće narušavane i da ne bi bilo dopušteno ni dozvoljeno bilo kome otvoriti dućan i postaviti u dućanu radni sto za obrt bez propisne dozvole esnafa i bez uvažavanja drevnih običaja, uzakonjenih u drevnim ustanovama koje se odnose na organizaciju esnafa.

Dakle čim moja sadašnja povelja prispije u Vaša mjesta, zapovijedam Vam da se po njoj upravljate, ravnate i djelujete da udruženi obrtnici koji se isključivo bave zanatom, obrtom i vještinama sami na esnafski (način) među sobom raspravljaju, istražuju i rješavaju među njima nastale sporove i poslove čisto esnafskog karaktera. Razmatranje i rješavanje takvih poslova ima se voditi na osnovu starih osnovnih odredaba koje imaju silu zakona, da u duhu i smislu tih odredaba budu konačno rješavani svi sporovi i poslovi esnafa. Tako, npr., otsada dok novi majstor — učenik ne bude od strane esnafa opasan u pojasu i po ramenu pojasom majstora ni u kom slučaju i nikomu ne dopustite otvoriti novi dućan i sto kojim se služe majstori.

Kada bude oficijelno obavljena tradicionalna esnafska ceremonija ustanovljena za odgovarajuće slučajeve kao zakon esnafskog odžaka⁷⁾, a također i kada bude izvršena u odnosnom slučaju molitva i blagoslov u skladu sa dogmama religije kojoj pripada, učenik-podmajstor biće priznat od strane esnafa u svojstvu samostalnog majstora i postići će zvanje majstora. Ceremoniju, molitvu i blagoslov učenika-podmajstora, mimo esnafsku organizaciju apsolutno zapriječite i ne dopustite da to obavljaju druga, strana lica, koja nemaju veze s esnafom.

Samo vijeće esnafske uprave ima pravo pokretati i rješavati prestupne radnje esnafskog karaktera; vijeće na osnovu svoga rješenja ima puno pravo kažnjavati ukorom, predavanjem javnoj sramoti, isključenjem iz esnafa, zabranom bavljenja esnafom, tjelesnom kaznom i vremenskim zatvaranjem (radnje).

Sva ona lica koja pripadaju esnafu a koja namjerno i umišljeno narušavaju pravila stare esnafske ustanove, ustanove koje su izričito propisane u starom zakonu o organizaciji esnafa, biće okrivljena pred vijećem esnafske uprave. Takvi krivci biće podvrgnuti javnom preziru pred esnafom i javnošću, zatim će oni biti podvrgnuti tjelesnom kažnjavanju udaranjem batinom po stražnjici i bosim nogama. Za slučaj da bi tko esnafu od stranih lica, ma tko on bio i kakav god javni položaj imao, pokušao silom i prijetnjom spriječiti i ne dopustiti ispunjenje tjelesne kazne koju je esnaf naložio, vi kadije, zabiti i svi ostali koji ste službom državi obavezni, na svaki način odstranite miješanje u esnafske poslove stranih lica.

⁷⁾ Odžak, u prenesenom smislu, u danom slučaju znači: početni period organizacije esnafa, kao, npr., esnafsko bratstvo, koje je utemeljio Ahi Ervan (primjedba bugarskog prevodioca).

U odnosu, pak, na takva lica koja su se silom uvukla u esnaf, priječe ispunjenje rješenja donesenih od esnafskog vijeća, ne dozvoljavaju primjenu tjelesne kazne na osuđene i ne žele se pokoravati u tome pogledu mojim naredbama, moje vlasti imaju pravo primijeniti prema tim nasilnicima grubu silu, oružje i carski »ferman« (?) u cilju njihova odstranjenja, progona i strogog kažnjavanja koje oni zaslužuju kao buntovnici i lica koja ne priznaju zakon države. Nezavisno od toga, Vi, kao moji dostojni službenici, obavezni ste progoniti i podvrći tjelesnom kažnjavanju sve te agitatore i buntovnike. Oni siju razdor, nesuglasje i svađu u esnafskoj sredini, trudeći se nedopuštenim načinom izazvati dokidanje starih tradicionalnih ustanova i uzakonjenih esnafskih odredaba. Te ustanove postoje još od iskonskih vijekova i po njima se esnafstvo razvilo i procvjetalo u mojoj slavnoj imperiji.«

Ferman govori i o izboru esnafskog vijeća i jasno se vidi da je vijeće potpuno autonomno.

»Šejh Ahibaba dužan je da uvijek bude predsjedateljem esnafskog vijeća. Kao članovi vijeća izabrani glasanjem mogu ući: 1) starješina svakog esnafa, nazvan »kethoda« (čehaja), 2) egid-baše (jigit) i njihovi zamjenici. Sva ta od esnafa izabrana lica i šejh, koji po pravu i po tradiciji nosi ime osnivača esnafskog bratstva Ahibaba čine sudbeno administrativno vijeće esnafa. Ta lica kao predstavnici esnafstva u imperiji, ovlaštena od moje carske vlasti i kao širitelji vještine zanatstva i industrije u mojem carstvu, ubrajaju se u duhovne potomke osnivača esnafske organizacije, pokojnog Ahi Evran-Velije. U odnošaju s tim licima Vi, kao moje carske služe i činovnici državni, dužni ste im ukazivati čast, koja im pripada, uvažavanje i poštivanje. Ne smijete činiti u odnosu na njih ni dopustiti od strane bilo kojih stvarnih lica bezakonje i nasilje. Ni vi ni nitko sa strane nemate se prava miješati u čisto esnafske poslove, čije je rješavanje prepušteno isključivo njima; da mi ne činite nikakve zapreke i neprijatnosti u njihovim esnafskim poslovima i odredbama saglasno starim tradicionalnim zakonima i običajima koji se odnose na organizaciju esnafa.

Ne smijete činiti i ne dopustite da se dogodi očigledno suprotstavljanje zakonu, duhu i smislu moga sadašnjeg carskog poretka i što je s njim u protivnosti.

Budite oprezni i ne dajte povoda s moje strane da radi ovoga pitanja ponovo izdajem visoki carski akt koji je tako strogo upućen vama!«

Kako se iz ovoga fermata sultana Mustafe III vidi, stare esnafske uredbe sastavio je Ahi Ervan-Velija, a uzakonio ih je jedan od prvih osmanlijskih sultana. Te stare uredbe ovaj ferman samo osnažuje. Prema tim uredbama, esnaf je potpuno autonoman, ima svoje vijeće i svoj pečat. U njemu se govori dalje o učenju zanata, promicanju šegrta za kalfe i kalfi za majstore, i o kaznama koje izriče esnafsko vijeće i u koje se ne smije nitko sa strane miješati.

Prema ovim uredbama bili su esnafi od davnina organizirani u cijeloj osmanlijskoj državi, pa i kod nas. Dosadašnja moja istraživanja starih esnafskih uredba podudaraju se s ovim fermanom. Ali u pojedinim mjestima, kako sam ustanovio izučavajući esnafske organizacije u Sarajevu i Mostaru, bilo je ponegdje i odstupanja. Tako, npr., ferman ne predviđa kazne prokletstva (bet doa), a ova se kazna kod nas primjenjivala. Isto tako ferman ne spominje izlete kušanme i sastavljanje deftera tom prigodom, što se kod nas striktno provodilo. Po ovome fermanu, esnafsko vijeće (londžu) sačinjava ahubaba, čehaja i jigit, dok se ne spominju ostali funkcioneri londže, kao što su kalfabaša (inspektor rada), ustabaša (egzaminator šegrta na ispitu) i čauš (kurir). Ferman spominje kao vanjski znak esnafa jedino esnafski pečat, za koji se kod nas ne zna, dok su kod nas bili kao vanjski znaci esnafa barjak (zastava) u Sarajevu i Banjoj Luci, a u Mostaru, pored zastave, čugljen (čevgan) i falake. Isto tako u ovom fermanu nema spomena postavljanju ahubabinog zamjenika u pojedinim esnafskim centrima, što se inače prakticiralo. Drugačije nije moglo ni biti, jer je od jednog do drugog pohoda šejha Ahi Evran-Velije tekije u Kir Šeheru prolazilo, izgleda, po 17 godina, pa i više, a proglašavanje šegrta za kalfe i kalfi za majstore dešavalo se gotovo svake godine.

Premda nemamo gotovo nikakvih podataka o esnafskim organizacijama u Banjoj Luci, dovoljan nam je ovaj ferman da primimo priču o starog Omer-efendije Alihodže da su banjolučki esnafi bili onako organizirani kao i oni u Sarajevu.

Ovakvo je stanje potrajalo sve do reforama Mahmuda II. Najprije su ukinuti jeničari 1826, zatim kapetani, dizdari i ajani 1835, spahije 1839. i esnafi, kao posljednja feudalna institucija, 1851. godine. I nakon ove godine esnafi su birali čehaju i čauša i ponekad priređivali izlete, šegrtima podjeljivali testir. Od ove godine esnafi su organizirani na čisto vjerskoj bazi. Nestalo je starog jedinstva u esnafu i solidnosti u radu. I ovo je sve do prvih godina XX stoljeća, osim testira, izumrlo⁸⁾.

⁸⁾ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, str. 47—78.

III

IZ PROŠLOSTI POJEDINIH OBRTA

A. Kožarska industrija

U Banjoj Luci preradivali su kožu tabaci, sarači, čizmedžije i cipelari, a krzno ćurčije. Njihov rad zasnivao se uglavnom na domaćim sirovinama i polufabrikatima. Čizmedžije su preradivale dobrim dijelom i uvozne polufabrike (žuti sahtijan, žuta mješina i kajsar), a cipelarski se obrt zasnivao na samim uvoznim polufabrikatima koji su se uvozili iz bivše Monarhije, dok su se žuti sahtijan, mješina i kajsar uvozili uglavnom iz Skoplja na Vardaru, ponešto iz Carigrada, Edrene i Skadra, a od XVIII stoljeća i iz Mostara.

1. *Tabaci*. Tabačkom obrtu u Banjoj Luci udaren je temelj prije 1554. godine, jer te godine sretamo se ovdje s prvim tabakom. Prije dolaska Ferhad-paše Sokolovića ovamo, tj. prije 1574, nastala je u današnjem Gornjem šeheru gradska četvrt ili mahala koja i danas nosi ime Tabaci i u njoj *Tabačka džamija* ili *Debagija*, koja je postojala do 1919. godine. Kožarski obrt u ovome mjestu ističe 1626. godine Atanasije Georgiceo.

U toj mahali uz Vrbas bile su tabačke radionice ili *taphane*. Te su radionice kasnije prenesene u Novoseliju i tu su tabaci nastavili svoj rad uz desnu obalu Vrbasa. Kada se taj prenos obavio i zašto, ne zna se. O tome mi godine 1934. nije umio nitko od Banjolučana ništa reći.

Mora da je ovdje nekada broj tabaka bio velik. To zaključujem po Georgiceu, po Tabačkoj džamiji i po velikom izvozu njihove robe preko Splita u Mletike, naročito dvadesetak godina prije početka kandijskog rata. Tabaci su imali svoju džamiju samo ondje gdje su bili stvarno brojni. Još u 16 mjesta Bosne i Hercegovine bilo je tabaka, svoje džamije imali su, međutim, samo u Sarajevu, Visokom, Mostaru i Tešnju, a baš za ova mjesta znamo da je u njima radio veliki broj tabaka.

Ovdje se učinjala goveđa, ovčija i kozija koža i prema tome izradivali su se čuše, don, bijela mješina i bijeli sahtijan.

¹⁾ Pirnamom su tabaci zvali svoj pisani pravilnik, u kome je do sitnica bio propisan način rada i sve ostalo što je u vezi s njihovim esnafom.

Zna se da je i ovaj odžak ili esnaf imao zastupnika ahubabe, koji je od izradene robe uzimao neki meni nepoznati dio, što je, po pirnami¹⁾, pripadao tekiji u Kir Šeheru u Maloj Aziji. Ukupljenu kožu zastupnik je od zgrade do zgrade prodavao po istoj cijeni kao i tabaci i dobiveni novac otpremao tekiji.

Prvi po imenu poznati tabak u Banjoj Luci bio je neki Ferhad, sin Jusufov, a živio je i radio oko 1554. godine. On je držao pod zakup dvije parcele Sofi Mehmed-pašina vakufa.

Neki tabak Omer dugovao je 1657. godine Taval-Mustafinu vakufu 1.600 akči²⁾, a tabak Mustafa iz Tabačke mahale dugovao je 4.000 akči Šejh-Husein-efendijinu vakufu po obračunu iz godine 1722³⁾. Dva tabaka spominju se kao svjedoci: Musa tabak u jednoj ispravi od 1768. i Salihaga 1832. godine.

Posljednji tabak bio je Dedo Karabaš. Njegovom smrću 1945. godine nestalo je i posljednjeg tabaka u Banjoj Luci. Među zarobljenicima u Olomucu bio je tabak Burazerović Jakub⁴⁾.

2. *Sarači (sedlari i remenari)* izrađivali su sve predmete od učinjene kože osim građanske obuće. Skoro do kraja prošlog stoljeća glavni je sarački proizvod bio konjska oprema. Sarač dolazi od arapske riječi »serdžun« a znači sedlo. Čak i jedna čakavska pjesma koja je zabilježena u Novom Vinodolu zna za banjalučka sedla:

Oj, vrančiću, dobro moje,
Je li tebi dodijalo
Tvrdo sedlo banjalučko...

(Stj. Mažuranić, 207)

Izgleda da je sarački obrt u Banjoj Luci bio u opadanju od početka XIX stoljeća i da je ovdje prevladala izrada opanaka, pa se sarački esnaf pretvorio u opančarski i pod tim ga imenom nalazimo u radnji A. Hangija, koji uopće ne spominje sarače⁵⁾.

Kako su u Banjoj Luci tabaci započeli rad odmah poslije turske okupacije, započeli su i sarači, jer je to zahtijevala potreba za njihovim proizvodima, naročito konjskom opremom. Prvi po imenu poznati sarač u Banjoj Luci bio je Mehmed, sin Abdulahov, a živio je i radio 1554. i imao je šegrtu Mustafu, sina Alijina. I majstor i šegrt držali su pod zakupom po jednu parcelu vakufa bosanskog sandžak-bega Mehmed-paše. Te parcele ležale su uz desnu obalu Vrbasa, nedaleko od džamije istog legatora u današnjem Gornjem šeheru.

Sarač Ibrahim Tiro potpisan je kao svjedok na jednoj zakladnici napisanoj 1617. godine⁶⁾. Jedan sarač iz Hassa džemata dugovao je 1704. godine 1.400 akči Šejh-Husamudinovu vakufu. On je za taj dug dao u

²⁾ Original ovoga obračuna u Osmana A. Sokolovića.

³⁾ Original ovoga obračuna u Osmana A. Sokolovića.

⁴⁾ H. Kapidžić, Otpor bosansko-hercegovačkih muslimana protiv Austro-ugarske, separat iz kalendara »Gajret« za godinu 1938, str. 9. i 10.

⁵⁾ A. Hangi, o. c. str. 65—66.

⁶⁾ Zakladnica u Orijentalnom institutu u Sarajevu br. 26/57.

zalog svoj dućan⁷⁾). Godine 1794. potpisan je na jednom aktu kao svjedok banjolučki sarač Ibrahim⁸⁾). Isto tako spominju se kao svjedoci 1800. godine Salih-baša i Osman-baša, a 1834. sarač Mulla Hasan, sin Ibrahimov, vjerovatno sin već spomenutog sarača Ibrahima⁹⁾).

Godine 1849. dugovalo je novac jednom sarajevskom saraču 12 Banjolučana, a među njima su zapisana i 2 sarača, Mula Sulejman Jahić i Muharem Alečković. Prvi je bio dužan 2.028, a drugi 1.534 groša.

Među Banjolučanima koji su 1878. godine otjerani u koncentracijski logor u Olomuc bilo je i pet sarača¹⁰⁾.

Najrazličitije saračke proizvode donosili su u posljednje doba sarajevski sarači na duhovski vašar u Banju Luku.

3. *Čizmedžije* su obrtnici koji su izrađivali sve vrste građanske obuće, a dijelili su se na čizmare, papučije, firaledžije (jemenidžije ili postuladžije), zatim na mestvedžije i tomačare. Trgovci građanskom obućom zvali su se *hafafi*. Kada su se pojavile čizmedžije u Banjoj Luci, nisam mogao ustanoviti zbog oskudnih izvora. Sigurno je samo to da se već 1554. godine spominje jedan hafaf imenom Ejnehan, sin Abdulahov, koji je u Gornjem šeheru imao i nešto posjeda¹¹⁾. Pošto se u Banjoj Luci javljaju dosta rano tabaci (1554), čije su proizvode dalje preradivali i čizmedžije, to nije isključeno da su se i ovi obrtnici pojavili najkasnije u drugoj polovini XVI stoljeća. Don, žuti sahtijan, zatim kajsar, pa ponešto žuta i bijela mješina, materijal su čizmedžija. Žuti sahtijan, kajsar i žuta mješina, kako je već rečeno, uvozni su predmeti za Banju Luku, dok su ostali materijal izrađivali domaći tabaci. Kako je Sarajevo bilo glavni centar za izradu građanske obuće¹²⁾, to je po ostalim mjestima Bosne i Hercegovine bilo čizmedžija u malom broju, pa će biti da je tako bilo i u Banjoj Luci. Poznat mi je u Banjoj Luci samo jedan čizmedžija, koji je ovdje radio krajem XVIII stoljeća. Bio je to neki Mustafa. On je krajem muharema 1214 (početkom srpnja 1799) kupio za 165 groša kuću s malom bašćom, dvorištem i građom za sjenicu u Apardi-pašinoj mahali, uz uvjet da ostavi slobodan prolaz do Vrbasa¹³⁾.

4. *Cipelari*. S uvođenjem redovne vojske u Bosnu 1864. godine javljaju se i cipelari koji izrađuju u prvom redu obuću za vojsku, a onda i za osmanlijske činovnike. Prvi cipelari iz naših krajeva izučili su ovaj zanat u vojnoj radionici u Carigradu, kuda je nekoliko mladića opremio onovremeni bosanski valija Topal Šerif Osman-paša (1861-1869). Cipelari su u Banjoj Luci imali i svoj esnaf¹⁴⁾.

⁷⁾ Isprava u O. A. Sokolovića.

⁸⁾ Isprava na istom mjestu.

⁹⁾ Isprava na istom mjestu.

¹⁰⁾ H. Kapidžić, o. c. str. 9. i 10.

¹¹⁾ Zakladnica Sofi Mehmed-pašina.

¹²⁾ H. Kreševljaković, *Čizmedžijski obrt i stara građanska obuća u Bosni i Hercegovini*, Radovi Naučnog društva NRBiH III, Sarajevo 1955.

¹³⁾ Originalna isprava u O. A. Sokolovića.

¹⁴⁾ A. Hangi o. c. str. 66.

5. *Ćurčije*. Ovaj je obrt u Banjoj Luci nekada bio vrlo razvijen, o čemu nam svjedoči izvještaj o putovanju po Bosni što ga je sastavio 1626. Splićanin Atanasije Georgiceo. Opisujući Banju Luku, on ističe od svih obrta samo ćurčije i tabake¹⁵). Neki ćurčija Ibrahim iz Novoselije dugovao je godine 1658. Tavil-Mustafinu vakufu 3.400 akči¹⁶). Kada je ovaj obrt u Banjoj Luci jenjao, zasada se ne zna.

B. Metalna industrija

Metalnom industrijom bavili su se kovači, nalčadžije, puškari, kalajdzije i zlatari. Obrtnici prvih triju grupa prerađivali su uglavnom domaće sirovine i polufabrikate. Kalajdžijski obrt zasnivao se na uvoznom materijalu kalaju (kositru) i nišadoru (salmijaku), dok se zlatarski obrt zasnivao i na domaćim i na uvoznim sirovinama. Svi su oni svojim proizvodima pokrivali domaće potrebe.

1. *Kovači*. U bližoj i daljoj okolini Banje Luke, naročito u kraju oko rijeke Sane, nastavljena je eksploatacija bogatih željeznih rudnika i nakon turske okupacije tih krajeva. I ne samo to nego su Turci otvarali i nove rudokope. I dok se u krajevima oko Kreševa, Vareša i Fojnice proizvodila uglavnom razna željezna roba, glavni je proizvod u kraju oko Sane bila municija i poluga, ali su se i ovdje izrađivali i sitniji predmeti, koje je trošio seljak, građanin i vojnik. Topovskom municijom snabdijevao se odavde čak i sam Carigrad.

Željeznu su rudu kovali *rudari* ili *rupnici*, rudu su topili *dimači* ili *smeočari*, dok su sirovo željezo pretvarali na grnu u kovko i kovali razne predmete *kovači*. Ruda se topila u pećima zvanim *duvaonice* (rudnice), a kovko željezo i ostala roba izrađivala se u *samokovima* (majdanima). Sitni predmeti rađeni su u *vignjevima* (dugonjama). Naprave uz duvaonice i samokove pokretala je vodena snaga, dok se u vignju radilo pomoću kovačkog mijeha kao i danas. Bez tekuće vode nije bilo ni duvaonica ni samokova, i zbog toga su ove radionice uvijek građene uz rijeku, dok se viganj ili obična kovačnica mogao podići na svakom mjestu. I vignjari su se nazivali kovači. Uzgred da spomenemo da se kovačem nazivao i klesar koji je klesao *stečke* (mramore) i na njima dekor i natpis.

Od XVIII stoljeća počeo je opadati rad u rudokopima i samokovima. Okupacija je zatekla u okolini Banje Luke i oko Sane oko 40 samokova. Tada se radilo u Stratinskoj, Sasini, Bronzanom Majdanu, Briševu, Ljubiji, Tisovi, Ivanjskoj, Ravskoj i Donjem Kamengradu. Godine 1852. prodana je desetina gvozdenih samokova u samom kadiluku Banja Luka za 13.850 groša¹⁷). Desetinu su davali oni kovači koji su radili u samokovima, dok su od nje bili oprošteni kovači vignjari, koji su smatrani sirotinjom. U Banjoj Luci bili su sami vignjari kovači.

¹⁵) V. Batinić, Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. Starije Jugoslovenske akademije XVII (1885), str. 126.

¹⁶) Originalna isprava u O. A. Sokolovića.

¹⁷) Banjolučka međzmua u Državnom arhivu u Sarajevu.

Rudari, dimači i kovači po samokovima bili su isključivo katolici, dok je kovača vignjara bilo svih triju konfesija.

Prvi po imenu poznati kovač u Banjoj Luci bio je neki Hasan. Živio je i radio 1554. godine u današnjem Gornjem šeheru. Blizina željeznih rudnika i rad prije dolaska Turaka upućuje nas na vjerovatnost da je bio koji kovač i u podgradu grada Banje Luke i prije 1528. godine, jer je tu bilo i gradana i seljaka i vojnika.

Od svih obrtnika u ovom mjestu Evlija Čelebija ističe jedino kovače, a od njihovih proizvoda spominje čekiće, sjekire, raonike i razna koplja¹⁸⁾. Dakle, sve takve proizvode koje treba i seljak i građanin i vojnik. Međutim, ovi su kovači radili i druge kovačke poslove. Iz banjolučkog Kanuni-badža znamo da se uvozilo željezo, pa i na trgu prodavalo pazarnim danom.

Godine 1878. bilo je ovdje do petnaest kovačnica (G. i D. šehar). Iste godine opremljen je u Olomuc kao zarobljenik Mujo Kajdić, kovač¹⁹⁾.

Kovačkom esnafu nisam našao spomena, ali to nikako ne znači da nije postojao.

2. *Nalčadžije* su obrtnici koji su pravili i prikivali nalče (potkove) na čizme. Za ove obrtnike u Banjoj Luci zna jedino zakladnica Sofi Mehmed-pašina. U njoj je naveden nalčadžija Alija, sin Abdulahov, koji je živio i radio u Gornjem šeheru 1554. godine. Mora da je i kasnije bio pokoji nalčadžija u Banjoj Luci.

3. *Tufegdžije* (puškari). Kod nas su se puške malo proizvodile. Glavni dijelovi pušaka, *cijevi* i *tabani*, ponajviše su se uvozili, pa su naši majstori puške samo *opremali*, ili *kundačili*. Osim toga, oni su puške i popravljali, i to je zapravo bio glavni rad naših tufegdžija.

Tufegdžija je bilo po raznim mjestima Bosne i Hercegovine, naročito po mjestima gdje su bili gradovi sa stalnom posadom. Tako je, npr., i u malom Pećigradu i u Kulen-Vakufu, itd., bio u svoje vrijeme po jedan puškar. Ovih je obrtnika bilo, svakako, i u Banjoj Luci, premda sam našao spomena samo Mustafagi, s nadimkom Manastir. On je potpisan kao svjedok na jednoj sudskoj odluci od 23. šabana 1131 (11. VII 1719. godine). Prema toj odluci, dao je Mustafa, sin h. Ahmedov, iz Novoselije u amanet Hatidži, kćeri Alijinoj, iz H. Šaban-mahale u Novoseliji prije 14 mjeseci 93 tugrali i 7 zindžirli dukata, ali pošto nema svjedoka, ona niječe i zaklinje se, te se tužitelj odbija²⁰⁾.

Pušcara je morao biti veći broj, jer su ovdje jedno vrijeme postojala dva grada sa stalnim posadama, a osim toga, bilo je ovdje i u okolini feudalne gospode. Kako je već rečeno, postojao je ovdje jedno vrijeme i arsenal (*tophana*), pa je, možda, baš tu bio zametak ovome obrtu. Nekoliko tufegdžija zatekla je ovdje i okupacija. Iz dućana nekog Nike tufegdžije pojavio se i jedan veći požar 1877. godine.

¹⁸⁾ Dr H. Šabanović, Putopis Evlije Čelebije I, str. 239.

¹⁹⁾ H. Kapidžić, o. c. str. 9. i 10.

²⁰⁾ Isprava u mene.

Bez svake sumnje, banjolučki puškari nisu imali svoga esnafa, jer ga nisu imali ovi obrtnici ni po drugim mjestima (Sarajevo i Mostar), nego su s nekim drugim obrtnicima, naročito kovačima, sačinjavali zajednički esnaf.

Od kraja XVIII stoljeća pa do vremena Omer-paše Latasa proizvodio se nedaleko od Banje Luke u selu Čelincu barut. O tome govori jedan memorijal u Zadarskom arhivu koji se odnosi više na komunikacije²¹⁾. Naprave za proizvodnju baruta u Čelincu uništio je Omer-paša Latas kada su se Krajišnici digli na oružje, da im spriječi snabdijevanje barutom²²⁾.

4. *Kalajdžije*. Po građanskim, a ponešto i po seoskim kućama bilo je kuhinjsko sude, kao i sude za vodu, pretežno od bakra, a izrađivalo se u Sarajevu. To se sude prevlačilo kalajem (kositrom). To je bio posao kalajdžija. Ovaj je obrt bio u Banjoj Luci dobro zastupljen i kalajdžije su imali posebnu ulicu u blizini Ferhadije džamije. Najstariji spomen ovom obrtu potječe iz godine 1630. Te godine sagradio je i uvakufio jedan kalajdžijski dućan u blizini Ferhad-pašina mosta h. Perviz, i odredio da mu kirija bude 1 akča dnevno. Godine 1651. postojala je u Banjoj Luci porodica s prezimenom Kalajdžić. Ibrahim Kalajdžić dugovao je Tavl-Mustafinu vakufu 1651—1652. i 1658. godine svotu od 500 akči²³⁾. Kalajdžijsku ulicu spominje Francuz Charles Yriarte, koji je boravio u Banjoj Luci 1875. godine²⁴⁾.

5. *Zlatari* (kujundžije). Proizvodima ovih obrtnika bile su mušterije u prvom redu feudalna gospoda i bolje stojeći građani, a onda su neki od tih proizvoda kupovani za crkve i manastire. U Banjoj Luci i njenoj okolini bilo je svih tih vrsta kupaca, a bilo ih je i po manjim mjestima koja su gravitirala Banjoj Luci.

Glavni metali ovih obrtnika su zlato i srebro. Od pada Bosne do osamdesetih godina XVI stoljeća dobivalo se srebro u rudokopima oko Srebrenice, a ponešto i u Kreševu, dok se zlato ispiralo iz nekih rijeka kao što su Lašva i Fojnica. Ali su zlatari ponajviše dolazili do srebra i zlata topeći zlatni i srebreni novac. Zbog toga se na zlatare ljute numizmatičari, a zlatari se opet klone numizmatičara.

Zlatarski je obrt nekada lijepo cvao u Banjoj Luci, a njihov je esnaf bio brojan. Možda je u tome pogledu Banja Luka zaostajala jedino za Sarajevom i Mostarom. U tome je esnafu, bar u posljednje vrijeme, bilo pripadnika svih triju konfesija.

Poslije 1878. godine počeo je i ovaj obrt propadati. Evo šta o tome piše godine 1903. A. Hangi: »Osobito propadaju kujundžije. Kujundžije su prije bili ne samo najbogatiji nego i najugledniji, a danas su najsi-

²¹⁾ Prezidijalni akti Namjesništva Dalmacije, Zadar, br. 1796/1840. Ovaj mi je podatak ustupio prof. dr H. Kapidžić.

²²⁾ Mih. Pavlinović, o. c. str. 112.

²³⁾ Isprava u O. A. Sokolovića.

²⁴⁾ Dr Ivan Bach, Banja Luka nekoć, »Novo doba« br. 25 od 7. XI 1942. godine.

romašniji. To opet dolazi odatle što većina naših bogatijih i odličnijih gospoda ne nosi više srebrenih i zlatnih nakita, koje kujundžije prave, nego su se povele za modom i nose se ponajviše kao činovničke i časničke supruge iz Monarhije. Danas drže se samo one kujundžije koji rade za crkve i džamije, ali tih je, naravno, vrlo malo. Ostale kujundžije nose i prodaju svoju robu ponajviše na vašarima, a rade većinom sa seljacima, a to je u današnja vremena slaba zarada«. Ovome je propadanju bio još jedan razlog, a to je — uvoz robe iz bivše Monarhije²⁵⁾.

Prvi poznati zlatar u Banjoj Luci bio je neki Mehmed, sin Abdulahov, i sudeći po očevu imenu, Mehmed je primio islam prije 1554. godine. Ove je godine držao pod zakupom četiri parcele Sofi Mehmed-pašina vakufa. Danas žive i ponešto rade dvojica zlatara, i to Nikola Krivokuća i Dragutin Bančić; oni ne drže dućana, nego rade kod kuće. To su mlađi ljudi. Posljednji stari zlatar Jako Kašljević umro je 1943. godine.

6. *Sahačije* (urari) trguju satovima i popravljaju ih, pa prema tome oni su i trgovci i obrtnici. O njima je bilo više govora u prvom i drugom dijelu ove radnje i na odnosnim mjestima rečeno je kako su džepni i zidni satovi bili rijetki i skupi i zbog toga je sahačija bilo vrlo malo.

Sat je bio, opet, vrlo potreban, naročito muslimanima zbog obavljanja pet dnevnih molitava koje su strogo vezane za određeno doba dana. Da se udovolji toj potrebi, služili su se *mjesnim meridijanom*, *sunčanim satom* i vrijeme određivali na razne druge načine. Na to nas još danas sjeća usječeni mjesni podnevnik u podnožju munare Lala-pašine džamije u Livnu i sunčani sat na zidu Hadži Ali-begove džamije u Travniku.

Kako ni sunčani satovi pa ni mjesni podnevnici nisu potpuno odgovarali svojoj svrsi i kako su zidne i džepne satove mogli imati samo bogatiji ljudi, to su pojedini legatori stali podizati javne satove, tzv. *sahat-kule*. Koliko znam, u Bosni i Hercegovini podignuta je 21 takva sahat-kula.

Prvi javni sat u Turskoj, ukoliko je vjerovati jednom francuskom putopisu iz 1574. godine, prokucao je u Skoplju na Vardaru. Turci su ga donijeli iz Sigeta i otuda doveli i čovjeka koji ga je ravnao i kome su dali dobru platu. Prema tome, taj je sat donesen u Skoplje između 1566. i 1574. godine.

Koliko znam, prvi javni sat u Bosni prokucao je baš u Banjoj Luci nešto prije 25. siječnja 1587. godine. I taj je sat zadužbina Ferhad-paše Sokolovića. Iz njegove zakladnice znamo da je službeniku koji će se brinuti oko toga sata određena plata od 3 akće dnevno²⁶⁾. Ovi su službenici navijali ove satove i brinuli se da pravo hode. Ti službenici

²⁵⁾ A. Hangi, o. c. str. 66—67.

²⁶⁾ H. Kreševljaković, *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*, Naše starine VI, str. 17—33.

morali su poznavati *mikāt*, nauku koja se bavi određivanjem izlaska i zalaska sunca i s tim u vezi točnog vremena spomenutih pet dnevnih molitava u svome mjestu; po tome su se zvali *muvekiti*. Službu muvekita ponekad i ponegdje vršio je i sahačija.

Krajem XVI i početkom XVII stoljeća bio je među banjolučkim trgovcima i obrtnicima bar jedan sahačija. Prvi meni poznati sahačija u ovome mjestu bio je neki Ibrahim, a spominje se u drugom dodatku hadži Pervizove zakladnice, napisanom 27. redžeba 1046. (25. XII 1636). Poslije ovog majstora-sahačije znam samo za još jednog sahačiju, nekog Saloma, koji se ovdje nekoliko godina prije okupacije nastanio iz Travnika. Oko 1878. i kasnije bavili su se ovim poslom u Donjem šeheru Avdo Katana, Mehmed Čardžić i neki Mostarac, a u Gornjem šeheru Ibrahim Mašinović i Avdija Pitić. Posljednja dvojica popravljala su samo zidne satove²⁷⁾.

Sahačije su pripadali zlatarskom esnafu.

C. Tekstilna industrija

Od obrtnika koji su se bavili tekstilnom industrijom spominju se u Banjoj Luci *mutabdžije* čiji se rad zasnivao na domaćoj sirovini, zatim *terzije* i *kazazi* koji su prerađivali čohu i druge razne tkanine, te vunu i svilu, gotovo sve same uvozne polufabrikate.

1. *Mutabdžije* su obrtnici koji izrađuju razne predmete od kostrijeti, kao što su pokrôvci (*mutâpi*), *vreće* ili *harari*, zobnice, kolani za tovarne konje, debre, itd. Debra je vrećica od kostrijeti koja se navuče na ruku pa se njome timari konj.

Ovaj je obrt bio naročito razvijen u Gornjem Vakufu i Varcaru (danas Mrkonjić Grad), kao i po drugim većim mjestima, samo u znatno manjem broju. U Banjoj Luci našao sam spomen samo jednom *mutabdžiji*, i to nekom Mehmedu u godini 1704. On je naveden kao jamac Osmanu, sinu Mehmedovu, za zajam od 1.700 akči od vakufa šejh-Husamudin-ef.²⁸⁾

2. *Terzije* (krojači) su krojili muška građanska odijela od čoh, kao i neke komade ženske odjeće od istog materijala i od nekih drugih vrsta tkanina koje su se uvozile iz stranih zemalja (Mleci, Damask).

Iz putopisa Evlije Čelebije znamo da su svi stanovnici Banje Luke nosili krajiška čohana odijela, čohane dolame, uske čakšire s kopčama i pletene opanke, a na glavu stavljali zelene kalpake. Sve su žene nosile čohane feredže²⁹⁾. Osim kalpaka i opanaka, nosila se skoro ista odjeća i sredinom prošlog stoljeća, do uvođenja reforama. Osim opanaka, sve gore navedene komade odjeće pravile su *terzije*, ali bilo je i drugih vrsta odjeće koju su oni izrađivali.

²⁷⁾ Podatke o svim posljednjim sahačijama pribavio mi je Muhamed Garčević, na čemu mu se i ovdje najljepše zahvaljujem.

²⁸⁾ Original isprave u O. A. Sokolovića.

²⁹⁾ Dr H. Šabanović, Putopis Evlije Čelebije I, str. 239.

Čoha, glavni materijal stare bosanske odjeće, uvozila se uglavnom iz Mletaka. Za venedičku čohu znaju i naše narodne pjesme («čoha venedička»). Ta je čoha uvožena preko Splita. Splitska skela za Tursku, točnije za Bosnu, otvorena je 1592. godine. Već smo spomenuli neke trgovce koji su imali veze s Mlecima. I banjolučki Kanuni-badž predviđa uvoz čohu. Zlatno doba prometa splitske skele potrajalo je uglavnom do 1645, tj. do početka kandijskog rata. Ali taj promet ni kasnije nije bio neznašan, jer se iz prihoda te skele na bosanskoj strani isplaćivale pored ostalog plate mnogih gradskih posada i drugih službenika.

Čoha se uvozila u komadima dugim 17—18 metara, i kako smo već spomenuli, komad čohu spomenute dužine zvao se pastal.

Sudeći po onom malom broju isprava raznog sadržaja, kojim se služim pri izradi ove radnje, u Banjoj Luci je bio ovaj esnaf jedan od brojnijih. I ovdje su terzije radile po dućanima i sobama iznad dućana kao i u Sarajevu. Oni su ovdje imali i svoju čaršiju, koja je bila u blizini Ferhad-pašine džamije. Radili su i smarlamu (po narudžbi) i pazariju (konfekciju). Čohu, gajtan, zeh i hastar (postavu) kupovali su kod trgovaca. Gajtan i zeh uvezio se iz Sarajeva, ali se izrađivao i u Banjoj Luci, a donosili su ga ovamo i kazazi na sajam.

Godine 1554. živio je i radio ovdje terzija Džafer, sin Abdulahov, i on je prvi po imenu poznati terzija u Banjoj Luci. Ovaj je Džafer držao pod zakupom jednu parcelu Sofi Mehmed-pašina vakufa uz godišnju muku od 15 akči.

Među Banjolučanima koje je okupator u rujnu 1878. god. opremio u Olomuc kao zarobljenike bili su i terzije: Ibrahim Čalma, Osman Donlo, Ahmed Kučuk, Zulfo Katanić, Bećir Husedžinović, Mićo Vučković, Hadži Osman Zembo i Salko Zembo. Iz zarobljeništva su pušteni 18. prosinca iste godine³⁰). Neki terzija Ivšo spominje se u predokupaciono doba.

I još koju godinu poslije okpacije imali su ovi obrtnici posla, ali je njihov rad sve više opadao, dok poslije 1918. godine nije potpuno zamro.

Specijalitet banjolučkih terzija bile su haše. Tako se zvalu lijepo ukrašeni vezeni konjski pokrovi od čohu ili neke druge skupe tkanine kojim su se prekrivala sedla i sapi konja. Za ove pokrivače znaju i narodne pjesme:

Sedlo mu je Bišće i Krajina,
a hašovi sva Bosna ponosna...

(A. Škaljić, Turcizmi)

ili:

Nek izberu dva ata velika,
na njih haše meći pozlaćene...

(A. Škaljić, ibidem)

Banjolučke haše spominju se često u ostavštinama bogatih ljudi. Tako je 1765. godine umro u Dubrovniku neki Mustafa-beg iz Sarajeva.

³⁰) H. Kapidžić, o. c. str. 9. i 10.

Njegovu je ostavštinu popisao emin dubrovačke skele Sulejman pa među ostalim navodi i banjolučku hašu³¹⁾.

3. *Kazazi* (pozamenteri) su obrtnici koji su izrađivali razne predmete od svile i pamuka. Njihovim proizvodima ukrašavale su se stara odijela i konjska oprema. Najvažniji njihovi proizvodi bili su gajtan, zeh, ibrišim, razne kite, širiti, dugmeta i podveze. Njihove su proizvode tražili najviše terzije i sarači. I ovih obrtnika bilo je u Banjoj Luci. U dodatku zakladnice spahije h. Sefera, sina Ferhatova, iz Ibrahim-begove mahale, napisanom početkom rebiul-evvala 1032 (3. I 1623), naveden je *kažaz* Mustafa Jusuf kao svjedok i neki Muhamed Kazaz-zade³²⁾. Ako je ovaj drugi bio starinom Banjolučanin, onda su se ovi obrtnici u Banjoj Luci pojavili dosta rano. S obzirom da je u Banjoj Luci bilo i sarača i terzija, moralo je biti i kazaza, makar i u manjem broju. Kazaza je bilo i kršćana. Godine 1877. spominje se dugmedžija Mihajlo, a radio je u jednom dućanu blizu Šibića hana³³⁾.

Banjolučke serdžade. U Banjoj Luci izrađivale su se i dobre serdžade. Serdžadom se naziva mali čilim pravokutnog oblika koji se upotrebljavao kao ukras sobe i na kome muslimani obavljaju dnevne molitve. I njima nalazimo spomena u popisima kućnog inventara. Godine 1767. umro je u Čurčića hanu u Sarajevu h. Mehmed-paša, rodom iz Jajca. U njegovoj ostavštini zapisana je i jedna serdžada banjolučke izrade, a procijenjena je na 66 groša³⁴⁾.

D. Ostali obrti

U Banjoj Luci su bili zastupljeni još ovi obrti: dunderi (građevinari), mumdžije (svjećari), mlinari, ekmegdžije (pekari), kasapi (mesari), aščiije (kuhari), buzadžije i halvedžije, kavedžije, mehandžije, mudželiti (knjigovesci), berberi i nalbanti. Materijal koji su upotrebljavali ovi obrtnici je bio domaćeg porijekla, samo su staklo, papir, kava i nohut uvozni artikli. Kava se uvozila preko Soluna, Dubrovnika i Splita, a nohut iz Makedonije.

1. *Dunderi*. Od 1528. godine pa do prvih decenija XVII stoljeća izgrađivala se Banja Luka i to je doba najjače građevne djelatnosti u ovom gradu. Kako su u nekoliko navrata požari uništavali pojedine dijelove Banje Luke, to je i za njih nastajao novi period izgradnje. Građevinske poslove vršili su i ovdje u prvom redu domaći dunderi svih triju konfesija, a ponekad su oni pozivani i sa strane. Pored običnih dunđera, ovdje su imali posla klesari, staklari (džamdžije) i topljači olova, jer je bilo zgrada prekrivenih olovom, kao što su neke džamije, javne banje, bezistani, itd., a bilo je i majstora vještih gradnji vodovo-

³¹⁾ Isprava o Orijentalnom institutu br. 969.

³²⁾ Zakladnica u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu br. 26/57.

³³⁾ Bosna br. 601 od 13. XII 1877.

³⁴⁾ Sarajevski sidžil 8, str. 5, u Gazi Husrefbegovoj biblioteci u Sarajevu.

da, tzv. sujoldžija i bunardžija, Građevni materijal je drvo, kamen, sedra i ćerpič.

Dunderskom esnafu u Banjoj Luci nisam našao spomena u pristupačnim mi izvorima, a i sami dunderi u tim izvorima rijetko se spominju. Prvi spomen dvojici dundera očuvao se u Ferhad-pašinoj zakladnici iz 1587. godine. Kako su dunderi po većim mjestima imali svoj esnaf, ni banjolučki nisu bez njega. A. Hangi piše početkom ovoga stoljeća da je dunderski esnaf u Banjoj Luci bio brojan³⁵).

Iz jednog obračuna Taval-Mustafina ili Uzun-Mustafina vakufa, sastavljenog sredinom XVII stoljeća, vidi se da je dunderska nadnica bila 25, a irgatska 15 akči; da je tovar kreča stajao 22 akče (godine 1651/52), a pet godina kasnije 30 akči; da se za 1.000 komada klinaca plaćalo 100 akči, za erez u na kapiji 20, a za komad šimle 1 akču. U istom obračunu spominju se imena dundera: Ramadan, Mustafa, Uzeir i irgati Osman i Mustafa. Ramadan je bio vješt i sujoldžijskom poslu. On je 1657/58. popravljao česmu u karauli i za svoj trud naplatio 400 akči od istog vakufa. Godine 1651/52. naplatio je bunardžija Jakub za čišćenje jednog bunara u Gornjem šeheru 240 akči³⁶).

Banjolučki su dunderi odlazili i u okolinu Banje Luke i tamo vršili gradnje i popravke. U jednoj ispravi zapisanoj u banjolučkoj medžmui ima zapisnik koji se odnosi na popravak gvozdenog majdana u banjolučkoj nahiji. Ime majdana se ne spominje, ali gotovo bez svake sumnje biće da se tu radi o Bronzanom Majdanu. Godine 1652. bio je u tom majdanu carski emîn (povjerenik) neki Ali-aga. On je na Šerijatskom sudu u Banjoj Luci izjavio kako je početkom mjeseca zilkade 1062 (taj mjesec počinje 4. X 1652) padala kiša cijelu sedmicu. Zbog toga su nadošli potoci i porušili odžake u majdanu, naročito oštetivši odžake za izlivanje zvona, pa je svaki rad onemogućen. Popravak porušenih i oštećenih odžaka mogao bi se izvršiti za 20 dana, te Ali-aga moli da sud pošalje komisiju koja će to sve ustanoviti. Sud je izaslao na mjesto nekog Fadlulah-efendiju s nekoliko ljudi vještih građevinskim poslovima, koji su ustanovili da je sve onako kako je Ali-aga izjavio i da se popravci mogu izvršiti za 20 dana.

Prema Ferhad-pašinoj zakladnici od 1587. godine određeno je da se svakih 20 godina obijeli munara njegove džamije. U takvim slučajevima popravljali su se i alemi na munari. Iz iste kronike znamo da je jedan popravak vršen 1652. godine i da je alem skinut 8. prosinca, te je mujezin Salih-čelebija, sin Isatov, proučio ikindijski ezan s gornje skele.

Godine 1716. poslano je 40 dundera iz Sarajeva u Banju Luku da dograde grad³⁷). Ovaj je grad popravlján i 1799, te je u tu svrhu opet pozvano iz Sarajeva 25 zidara (duvardžija)³⁸).

³⁵) A. Hangi, o. c. str. 65.

³⁶) Isprava u O. A. Sokolovića.

³⁷) M. E. Kadić, Kronika u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, sveska 5.

³⁸) M. E. Kadić, Kronika, sveska 15.

Neki dunder Ahmed spominje se u jednoj ispravi iz 1719. kao svjedok.

Od zgrada XVI stoljeća, do nas se sačuvalo samo nekoliko turbeta i dvije džamije: Ferhadija i Arnaudija. Ove dvije džamije monumentalne su zgrade. O gradnji Ferhadije zapisao je jedno predanje 1874. godine Mihovil Pavlinović. Po tom predanju džamiju su gradila tri neimara Petar, Dragaš i Ratko. Predanje dovodi u vezu s ovim neimarima nazive sela: Petrićevac, Dragoblato, u kome su se u XIX stoljeću nastanili trapisti, i ime brda Rebrovac³⁹⁾. Skoro isto predanje zabilježio je oko 1890. godine Risto Sirovina⁴⁰⁾.

2. *Sujoldžije*. U Banjoj Luci bilo je više starih vodovoda i bunareva čijom se vodom snabdijevala Banja Luka sve do 1907. godine, kada se pristupilo izgradnji modernog vodovoda. Te stare vodovode i bunare izgradili su razni legatori. Njima su u prvom redu snabdijevali vodom svoje zadužbine, a na nekim od tih vodovoda postojale su i ulične česme. Godine 1554. sagradio je Sofi Mehmed-paša u Gornjem šeheru javnu banju i opskrbio je vodom iz obližnjeg izvora Bejbunara. Taj vodovod iznosio je nekoliko stotina metara, a i danas se mjestimice vide njegove glinene cijevi⁴¹⁾. Drugi poduži vodovod sagradio je oko 1579. godine Ferhad-paša Sokolović dovedavši vodu glinenim cijevima iz vrela koje se kasnije prozva Šadrvan; njime je opskrbio svoje zadužbine: džamiju, banju, han itd. To se vrelo nalazi na lijevoj strani puta koji vodi iz Banje Luke u Bronzani Majdan. Iz izvora do Nedžib-efendijina čardaka na raskršću putova spušta se vodovod kojih 300 m. Od raskršća išao je vodovod prema Banjoj Luci ispod brijega zvanog Čifluk i prolazio kroz rejon stare čumurane. Dalje je udarao ispod brijega Lauša s jednim padom preko Pobrda i spuštajući se niz Fehim-agin brijeg dolazio u ulicu koja spaja džamiju Arnaudiju s Ferhadijom. Vodovod je dug cca 3 km. Bio je temeljito popravljen posljednji put prije nekih 60 godina. Te je popravke izvršio Mahmud Šogić iz Gornjeg šehera, jedan od starih majstora. On je u isto doba i Ferhadiju prekrio olovnim pločama, koje je sam lijevao u kalufe. Vodovod je bio jak te je prskao iznad ograde starog šadrvana pred Ferhadijom i dostizao kupolu na šadrvanu (kupola je bila sagrađena za vrijeme h. Fazlije, mutevelije Ferhadije džamije, porijeklom iz Fesa). Bojadisanje kupole je izveo neki majstor Makedonac, a prikazivao je predjele s kućama, mostovima i drvećem. Ovaj je rad uništen novim šaranjem nekog majstora Lopčali je prije kojih 60 godina. Nedavno je kupola srušena, te je ostala samo šadrvanska gvozdena ograda.

Na ovome vodovodu bila je jedna česma situirana u Pobrdu na raskršću Đumišića i Muhurdarovića ulice. Iz ovoga vodovoda snabdijeva-

³⁹⁾ M. Pavlinović, o. c. str. 90.

⁴⁰⁾ R. Sirovina, Banjaluka, Bosanska Vila, V (1890), str. 340—342.

⁴¹⁾ H. Kreševljaković, Banje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1952. str. 95—6.

vao se vodom i šadrvan u konaku Fehim-age Đumišića, koji je mogao nastati tek u prošlom stoljeću⁴²⁾.

Uz džamiju Arnaudiju očuvala se česma, koja već dugi niz godina ne radi. Mora da je i ova česma dobivala vodu iz Ferhad-pašina vodovoda. Ta česma spada među najuspjelije građevne spomenike, a nastala je krajem XVI stoljeća. Stari Banjolučani ponosili su se Ferhad-pašnim vodovodom i šadrvanom pred Ferhadijom. Oni su pričali kako ovakvog šadrvana nema do Carigrada i kako na najvećoj suši voda ne opada, akamoli da presuši⁴³⁾.

Jedan vodovod sagradio je nepoznate godine legator Tavil Mustafa, kao i jedan bunar u Gornjem šeheru. Izgleda da je ovo bio poduži vodovod. Prema obračunu ovoga vakufa ovaj je vodovod popravljen sredinom XVII stoljeća⁴⁴⁾.

U mahali Grab stoji i danas jedna pomno građena česma sa dvije lule. Voda je do ove česme dovedena zidanim kanalom, a ne glinenim čunkovima. Taj je kanal dug oko 4 km.

Koji su još legatori gradili objekte ove vrste, nije mi poznato.

Cijevi kojim je voda tekla bile su pretežno glinene, a spajane su lučumom, o čemu ima podataka još iz sredine XVII stoljeća. Gdje su ove cijevi pravljene, ne zna se. Isto tako ne zna se ni koliko je iznosila dužina svih starih vodovoda, kao ni to koliko je bilo uličnih česama. Mreža modernog vodovoda iznosila je 1910. godine 49.188 m sa 75 uličnih česama.

3. *Mum džije ili svjećari*. Sve do pojave petroleja u šestom deceniju prošlog stoljeća bile su svijeće i ulje jedina sredstva rasvjete. Država je vodila računa o radu svjećara, brinula se da im dobavi od kasapalaj i maksimirala cijene svjećama. Jedan mum džijski dućan sagradio je 1630. godine često spominjani h. Perviz i uz njega uvakufio i kapital od 7.000 akči, s dnevnom kirijom za dućan i kapital od 4 akče. Ovo je najveći kapital koji je uz svoje dućane uvakufio pomenuti legator sa srazmjerno malom kirijom, iz čega se očito vidi da je imao nakanu da ovaj obrt podigne.

Svjećari su u Banjoj Luci imali svoj esnaf, kome je 1704. godine bio čehaja ili mum džibaša Ahmed, sin Karahasanov. Njega nalazimo kao dužnika sume od 4.000 akči Šejh-Husamudinovog vakufa⁴⁵⁾.

Oko godine 1870. javljaju se po kućama i uredima petrolejske lampe. Ali prije toga bile su rasvijetljene banjolučke ulice. Evo šta o tome piše Sarajevski cvjetnik u broju 51 od 18. decembra 1869. godine: »U varoši Banjojluci, postoje još odavna pred hućumetskom kućom na mejdanu i na ulici, koja vodi toj kući i oko koje su s obje strane vrtovi, lampe, koje se noći pale, a tako isto i po svoj čaršiji, no gospodin

⁴²⁾ Ove podatke pribavili su mi prof. Husein Alić i geometar Jusuf Arnautović iz Banje Luke, na čemu im se najljepše zahvaljujem.

⁴³⁾ M. Pavlinović, o. c. str. 88.

⁴⁴⁾ Isprava u O. A. Sokolovića.

⁴⁵⁾ Isprava u O. A. Sokolovića.

mutesarif ovoga sandžaka zauzeo se je za osvetljenje varoši osobito ovoga Ramazana, i tako su sada u ovoj varoši lampe vrlo umnožene i svaku noć ovo mjesto osvjetljavaju tako, da nikome ne treba nositi fenjera po noći«.

Nastojanjem okružnika Ali Riza-paše usavršena je ulična rasvjeta početkom 1875. godine. Na ulicama je bilo tada 56 petrolejskih fenjera. U tu je svrhu postavljeno 5 čuvara i 4 čistača⁴⁶⁾.

4. *Mlini (vodenice) i mlinari.* U izvorima kojim se služim ima nešto podataka i o mlinima, dok ni jednom mlinaru nisam našao spomena. I prije dolaska Turaka u Banju Luku mora da je bilo ovdje mlinova na Vrbasu i njegovoj lijevoj pritoci Sutorliji, čiji je tok dugačak oko 16 km. Na tim rijekama držali su se mlinovi sve do naših dana. Oko godine 1554. sagradio je i uvakufio Sofi Mehmed-paša tri mlina, od kojih je jedan bio uz lijevu obalu Vrbasa sa dva vitla, a druga dva sa po jednim vitlom stajala su na ladama i, koliko znam, ovo su jedini mlini u unutrašnjosti Bosne sagrađeni na ladama. U Donjem šeheru sagradio je Ferhad-paša jedan mlin sa tri vitla. Dokada su radili svi ovi mlinovi, ne zna se. Iz jednog izvještajana napisanog 1626. godine vidi se da je uz obje obale Vrbasa bilo više mlinova⁴⁷⁾.

U Banjoj Luci bilo je i privatnih mlinova koji su pripadali jednom vlasniku, kao i takvih u kojima su pojedini vlasnici imali svoj »red«. Tako, npr., bio je jedan mlin u kome je neka Safija, kći Šabanova, iz mahale Ilidže imala svoj red na jednom oknu srijedom. Taj njen red bio je uzurpirao Vukobrad, sin Milošev, iz istog sela Hmelina (danas Meline). Ona se pritužila sudu i tražila da se Vukobradu zabrani da je smeta u posjedu. Ona se pozvala na svjedoke h. Mahmuda i Halila, sina Huseinova iz h. Seferove mahale, koji su posvjedočili njeno pravo, pa je kadija naložio Vukobradu da Safiju ne smeta u njenom posjedu i o tome izdao ispravu 8. reb. I 1114 (2. VIII 1702)⁴⁸⁾.

Mlin na Sutorliji od 4 vitla bio je vlasništvo nekog Omera iz Gornjeg šehera. Po njegovoj smrti naslijedili su mlin sin Ibrahim i kćeri Emina i Ummi Đulsuma. Njih dvije zatražile su diobu mlina napola i tvrdile da je djeljiv. Ovo su posvjedočila dvojica Banjolučana: h. Abdulah h. Ishaković i Karabaš Mulla Alija. 13. redžeba 1230 (21. VI 1815) izdao je kadija nalog banjolučkom kapetanu da se ovaj mlin podijeli napola i da se na njemu otvore nova vrata⁴⁹⁾.

Godine 1852. uzeo je Bahtijar-aga pravo ubiranja meljave po mlinovima u banjolučkom kotaru za 6.850 groša.

Oko 1878. godine bila su na Vrbasu 24 mlina sa dva ili više kamenova. Od toga, bilo ih je na lijevoj obali 15, a na desnoj 9. Sada na desnoj obali nema ni jednog mlina. Danas su na lijevoj obali još 4 mlina i jedan na Sutorliji. Od ona 4 mlina na Vrbasu jedan je star 153

⁴⁶⁾ Bosna, br. 451 od 15. II 1875.

⁴⁷⁾ M. Batinić, o. c. str. 126.

⁴⁸⁾ Isprava u O. A. Sokolovića.

⁴⁹⁾ Isprava u O. A. Sokolovića.

godine i kroz to vrijeme bili su mu vlasnici: Pašo Turčinhodžić (40 godina), Ljubo Vajić (35 godina), Redžo Dedić (30 godina), Marko Stošić (40) i njegov današnji vlasnik Husein Dedić (8 godina). Ovaj mlin se nalazi u Halil-pašinoj ulici br. 6 u blizini Halil-pašina turbeta. Bivši Šaškinov mlin na Sutorliji napušten je, a u njegovoj zgradi ima svoju radionicu jedan kolar. Više ovoga mlina kojih 500 m nalazi se mlin Sulje Čukura, koji je nekada imao 4 kamena, a sada ima samo jedan. Taj mlin i danas radi⁵⁰⁾.

5. *Ekmegdžije (pekari)*. Ovome obrtu nalazimo prvi spomen tek 1630. godine u hadži Pervizovoj zakladnici. Ovaj je legator, pored ostalih dućana u Maloj čaršiji, sagradio i jednu pekaru i uvakufio je za svoju džamiju. Uz pekaru je uvakufio i 3.600 akči kao kapital i odredio da pekar plaća vakufu 5 akči dnevno kirije za pekaru i kapital, kako sam to već prije spomenuo.

Svakako, ova Hadži Pervizova pekara nije bila prva. Njih je moralo biti više kako u Gornjem, tako i u Donjem šeheru, ali ih nije bilo dosta, jer sigurno ne bi jedan legator gradio i vakufio jedan objekat kada ne bi bio potreban. Sigurno nije to bila ni posljednja pekara, jer je i kasnije varoš rasla. Da pekara nije bio veći broj, ne bi se, držim, na njih osvrnuo banjolučki Kanuni-badž.

Kao i po drugim, pa i manjim mjestima gdje je vlast vodila brigu o pravilnom radu pekara i maksimirala cijene hljebu, tako je, svakako, bilo i u Banjoj Luci. Zbog jačeg nadzora vlasti nad ovim obrtom, pekari Banje Luke morali su imati svoj esnaf, kome takode ne nadoh spomena u poznatim mi izvorima.

Jedan pekar imenom Hasan iz Mehmed-pašine mahale dugovao je 5.850 akči Šejh-husamudin-efendijinu vakufu po obračunu iz 1704. godine⁵¹⁾.

Oko godine 1878. bilo je u Banjoj Luci oko dvadesetak pekara. U njima se kuhalo, peklo i prodavalo više vrsta hljeba, a najpoznatije su: samun, čahija, kaplama i dvetica.* Daska (tahta) na kojoj se hljeb nosio i po varoši prodavao zvaše se ovdje *pahača*. Hljev se prodavao i u pekarama i po drugim dućanima, naročito po čevabdžinicama.

U Banjoj Luci nije bio običaj da se domaći hljev, pite i slična jela nose u pekaru, kao npr. u Sarajevu. Svatko je ta jela pekao doma. Ali ovdje se mnogo troši *čaršijski hljev* po kućama. Iako je i ovdje bilo vrsnih pekara, njihov se hljev nije nazivao po pekaru, kao što je to bilo u Mostaru.

⁵⁰⁾ O današnjem stanju mlinova u Banjoj Luci prikupili su mi podatke prof. Husein Alić i geometar Jusuf Arnautović.

⁵¹⁾ Isprava u O. A. Sokolovića.

* Samun, kaplama, čahija su poznate vrste hljeba. Ni od starih pekara u Sarajevu nisam mogao da doznam šta je devetica: možda neka vrsta pravljena u Banjoj Luci.

U Olomucu su bila tri pekara iz Banje Luke, i to Mustafa Alić, Ahmed Čizmić i Mustafa Konjalić⁵²). Pekari Banje Luke bili su sami muslimani. I danas ima pekara u Banjoj Luci. Na lokalitetu Hanište kod Ferhadije džamije ima do desetak pekara.

6. *Kasapi (mesari)*. Njih spominje banjolučki Kanuni-badž, a u drugim izvorima nisam im našao spomena. Kako je država maksimirala cijenu (narak) mesu, i oni su morali imati svoj esnaf. Njihovih dućana je bilo i u Donjem i u Gornjem šeheru. Klaonica je bila negdje na Vrbasu iznad Ferhad-pašina mosta, kako su mi pričali stari Banjolučani, ali ne znam da li je to bila i jedina. Svakako je morala biti i jedna kanara (klaonica) u Gornjem šeheru u prvo doba.

7. *Aščije (kuhari)*. Među dućanima što ih je 1630. godine sagradio i uvakufio h. Perviz spominje se i jedna aščinica. To je prvi poznati objekat ove vrste, ali on neće biti najstariji. Stajao je na desnoj obali Vrbasa nedaleko od Ferhad-pašina mosta. Hadži Perviz je uz ovu aščinicu uvakufio i kapital od 1.600 akči i odredio da kirija aščinici i kapitalu bude 2 akče dnevno. Aščinica starog kova bilo je u Banjoj Luci sve do poslije prvog svjetskog rata.

Sredinom XVII stoljeća spominju se kao dužnici Tavil-Mustafina vakufa aščije: Muharem, Besara iz Zulfikar-mahale i Bešir.

Od davnina bilo je u Banjoj Luci i ćevabdžija koji su pekli dobre ćevapčiče, a njih ima i danas.

8. *Buzadžije i halvadžije*. I ovih je obrtnika bilo u Banjoj Luci, kao i po svim drugim većim mjestima. Jedan bozadžijski dućan sagradio je i uvakufio 1630. godine h. Perviz, uz već spomenutu aščinicu, s dnevnom kirijom od 4 akče.

Iz obračuna Šejh-Husamudinova vakufa od 1704. godine vidi se da je neki halvadžija bio dužnik ovoga vakufa, jer se kao zalog navodi halvadžijski *kazan*⁵³). Izgleda da se od početka XIX stoljeća buzadžijskim i halvadžijskim poslom ne bave domaći ljudi, nego ga preuzimaju pečalbari Torbeši iz Gore u Šar-planini, koje kod nas nazivaju Arnautima. Oni su ovamo dolazili na kraće ili duže vrijeme, ali su se rijetko stalno nastanjivali. Sve do početka ovoga stoljeća oni su kod nas bili skoro jedini slastičari.

9. *Kafedžije*. Prva kafana za koju znamo u Bosni postojala je u Sarajevu 1592. godine. Banja Luka je zasada drugo mjesto po starini koje je imalo svoju kafanu početkom XVII stoljeća. Iz jedne zakladnice napisane sredinom džum. I 1026 (21. V 1617) znamo za prvog kafedžiju imenom h. Huseina, koji je potpisan na toj zakladnici kao svjedok⁵⁴). Prema tome Banja Luka je imala kafanu prije Pariza (1671) i Beča (1683). Koliko je kafana i u koje vrijeme bilo u Banjoj Luci, ne zna

⁵²) H. Kapidžić, o. c. str. 9. i 10.

⁵³) Isprava u O. A. Sokolovića.

⁵⁴) Original ove zakladnice nalazi se danas u Narodnoj biblioteci NRBiH u Sarajevu pod brojem 15.

se, ali se zna da se bar u posljednje doba kafa pila u Banjoj Luci u većoj mjeri. Poznato je da je prženje kafe u turskoj carevini bilo državni monopol i da ni kafedžije ni privatnici nisu smjeli pržiti kafu. Prženje kafe obavljalo se u državnim pržionicama zvanim *tahmis*. Prihod *tahmisa*, kao i druge državne prihode, država je izdavala u zakup. Godine 1866. izdan je banjolučki *tahmis* za 6.500 groša za godinu dana⁵⁵). Te godine stajala je Banja Luka po potrošnji kafe na trećem mjestu. Pred njom su bile jedino Sarajevo i Bijeljina. Ovaj je monopol ukinut 1868. godine⁵⁶).

Surogat kafi je *nohut* (naut) i u dosta velikoj mjeri trošio se krajem prošlog stoljeća.

Bakreno sude za kafu proizvodile su sarajevske kazandžije, dok su se šalice ili fildžani uvozili iz drugih zemalja. Naročito su bili poznati fildžani što su ih donosile hadžije iz Džide a zvahu se fakfurijske.

Kafeni su mlinovi dolazili iz Soluna i Carigrada, a proizvodili su se i kod nas, naročito u Sarajevu i Gornjem Vakufu. Proizvodnja kafenih mlinova u Bosni neće biti starija od početka XIX stoljeća. Kafeni mlinovi iz Gornjeg Vakufa bili su poznati pod imenom skopljanski mlinovi. Dobre mlinove u Sarajevu izrađivali su majstori iz porodice Andrić. Gotovo sve do poslije 1878. godine kafa se nije šećerila.

10. *Mehandžije*. U Banjoj Luci bilo je mehandžija i mehana. U starije doba pilo se više vino, a kasnije rakija. Vinograde u okolini Banje Luke spominje Evlija Čelebija. Izgleda da je naročito dobro uspijevala vinova loza u kraju oko Ivanjske. Među voćem što ga spominje isti putopisac nema spomena šljivi, ali ona je, sigurno, uspijevala oko Banje Luke još u prvoj polovini XVII stoljeća, jer se pouzdano zna da je suha šljiva izvožena iz Banje Luke preko Splita u Mletke. Do poslije 1878. godine mehandžije su bili samo kršćani, a u Sarajevu i poneki Jevrej. Pilo se iz drvenih i staklenih čaša. Putnici koji su pili nosili su rakiju u *ploskama*.

Koliko je u koje vrijeme bilo mehana u Banjoj Luci, ne zna se. Mehandžije u ovome mjestu spominje banjolučki Kanuni-badž.

11. *Mudželiti (knjigovesci)*. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci, u biblioteci Orijentalnog instituta u Sarajevu i u orijentalnoj zbirci Jugoslovenske akademije ima knjiga napisanih i prepisanih u Banjoj Luci, a nade se još pokoja i u privatnom posjedu. Nade se i drugih knjiga koje su pripadale pojedinim Banjolučanima.

U Banjoj Luci bilo je više škola (medresa i mekteba). U ovakvom mjestu imao je posla i knjigovezac. Njih je, svakako, bilo u Banjoj Luci, premda im nisam našao spomena u poznatim mi izvorima starijeg vremena.

⁵⁵) Bosna, br. 42 od 9. III 1867.

⁵⁶) H. Kreševljaković, Iz prošlosti kahve i duhana u Bosni i Hercegovini. Narodna uzdanica, kalendar za godinu 1940, str. 147.

Po imenu poznat mi je samo jedan banjolučki mudželit. Zvao se Alija Bekrić. Spomen mu se očuvao u spisku zarobljenika koji su bili u Olomuncu 1878. godine⁵⁷⁾.

12. *Berberi*. S obzirom na uslugu što je vrše ovi obrtnici, njih je moralo biti u Banjoj Luci i prije 1528. godine. Oni su i brijali i rane vidali.

Prvi spomen jednom berberu u Banjoj Luci očuvao se u Ferhad-pašinoj zakladnici, napisanoj sredinom mjeseca safera 995 (25. siječnja 1587). Ime mu je bilo Ferhad, a naveden je među svjedocima koji su bili prisutni pri legaliziranju ovoga akta. Također među svjedocima koji su bili prisutni pri legaliziranju zakladnice Smail-age, sina Muhamedova, iz sela Tripkovine, naveden je berber Osman, sin Bajramov⁵⁸⁾, a pri legalizaciji zakladnice spahije h. Sefera, sina Ferhatova, iz Ibrahim-begove mahale bio je 20. prosinca 1618. prisutan i berber Mehmed⁵⁹⁾. Godine 1630. sagrađio je h. Perviz jednu berbernicu na desnoj obali Vrbasa u blizini Ferhad-pašina mosta i odredio da joj bude kirija 2 akče dnevno. Među dužnicima Tavi-Mustafina vakufa navodi se 1651/52. i 1658. godine kao dužnik sa 1.050 akči duga berber Mehmed Shara⁶⁰⁾. Godine 1878. otjerani su u logor u Olomuncu berberi: Mustafa Alić, Ahmed Čizmić, Mustafa Konjalić, Ibrahim Šugić i Suljo Zembo⁶¹⁾.

13. *Nalbanti* su se bavili skoro isključivo potkivanjem konja i prema tome od toliko obrta, koji su vezani uz ovu plemenitu životinju nije stajao u tako uskoj vezi kao nalbantski. Bilo je nalbanta koji su se ponešto razumjevali u liječenje konja pa su oni prvi veterinari kod nas. Nalbantski dućani ili *nalbantnice* nalazili su se u blizini hanova.

U Banjoj Luci imali su ovi obrtnici dosta posla, jer je ovdje bilo dosta feudalne gospode, koja se bez konja ne da ni zamisliti. Osim toga, bilo je i bolje stojećih ljudi koji su stalno držali jahaće i tovarne konje za putnike što su se ovamo navraćali. Ni seljak ni kiridžija nije smio tovariti konja ako nije bio potkovan. Osim toga bilo je u banjolučkoj kapetaniji do 200 konjanika ili farisa. U Banjoj Luci nisu se kovale konjske ploče, kao ni klinici, a nabavljali su ih sigurno iz Kreševa i Fojnice, jer su to bili centri za ovu robu.

Poznato je šta je bila konjica u turskoj vojsci, pa su se ovi obrtnici sigurno pojavili odmah po zauzeću Banje Luke, a s njima i nalbanti.

U jednom hudžetu iz kraja XVIII stoljeća našao sam spomena nalbantu Omeru.

Oko 1878. godine bilo je ovdje do desetak nalbantnica.

⁵⁷⁾ H. Kapidžić, o. c. str. 9. i 10.

⁵⁸⁾ Kao broj 54.

⁵⁹⁾ Zakladnica u Orijentalnom institutu br. 26/57.

⁶⁰⁾ Isprava u O. A. Sokolovića.

⁶¹⁾ H. Kapidžić, o. c. str. 9. i 10.

DIO ČETVRTI

MANJI OBRтни CENTRI

Osim Sarajeva, Mostara i Banje Luke bilo je u Bosni i Hercegovini i manjih mjesta u kojima su se pojedine grane obrta udomaćile i radile s većim brojem majstora i proizvodile znatno više nego je dotičnom mjestu trebalo. Ti viškovi izvoženi su u druga mjesta. Takva naselja nazivam: manji obrtni centri. U nekim mjestima bilo je i po više vrsta obrta koji su radili za izvoz a njihovi obrtnici bili udruženi u esnafe. Nabrojio sam dvadeset i jedno naselje u kome se radilo za izvoz. Materijal o tim mjestima što sam ga kroz nekih dvadesetak godina prikupio obrađujem u slijedećim poglavljima. Dok arhivalna građa i štampani izvori za glavne centre (Sarajevo, Mostar i Banja Luka) donekle zadovoljavaju, za ove manje centre ona je sasvim nedostatna izuzev Travnika, Tešnja i, donekle, Tuzle. Osim Srebrenice ja sam sva ostala mjesta proputovao, sakupio nešto tradicije, ali gotovo nigdje nisam ništa pisano našao. Nestašica izvora razlogom je da su neka mjesta suviše sažeto obrađena. Gotovo je moj trud na terenu ostao uzaludan pri ispitivanju esnafskih organizacija. To je sve otišlo u zaborav, i u najboljem slučaju ljudi znaju da je esnaf postojao i ništa više. U tome času iznimku čini Jeleč, nekoć mali gradić, a danas selo kod Foče.

Naselja koja ovdje obrađujem poredao sam donekle kronološkim redom. Kod svakoga naselja najprije sam iznio najvažnije momente iz prošlosti toga mjesta, zatim sam rekao što se o esnafu zna i napokon izložio historijat pojedinih obrta, kako sam to radio i kod velikih centara: Sarajeva, Mostara i Banje Luke.

Uvjeren sam da će čitaoci ovoga dijela Esnafa i obrta u Bosni i Hercegovini dobiti neku predstavu o obrtnim prilikama ovih zemalja i saznati da gradsko stanovništvo nije sjedilo skrštenih ruku, nego radilo i prehranjivalo se vlastitim trudom.

1. VISOKO

To je danas poveće mjesto u našoj republici, s modernom tvornicom kože i obuće i mlinom u kome se melje barit što dolazi ovamo iz Kreševa. Visoko¹⁾ leži na ušću Fojnice u Bosnu i na željezničkoj pruzi Samac -- Sarajevo. Od Sarajeva je udaljeno 31 km. Prvi put se spomi-

nje 1. rujna 1355. godine u jednoj povelji Tvrtka I Dubrovčanina. U doba bosanskih vladara bila je ovdje njihova povremena rezidencija s franjevačkim samostanom, jednim od najstarijih u Bosni (lokalitet Kraljevac) i glavni trg dubrovačkih trgovaca, koji su ovdje imali svoje dućane. Pri prvim turskim provalama u ove krajeve povukoše se dubrovački trgovci u Fojnicu a vladari u Jajce, i tako je Visoko opustjelo. Turci su ga zauzeli 1463. godine. Jedanaest godina iza pada bosanskog kraljevstva spominje se Visoko kao selo. U tom selu sagradio je bosanski namjesnik *Ajas-beg* jednu javnu banju, više dućana, i to je sve s jednim bostanom uvakufio za svoju džamiju u Sarajevu¹⁾. O tome je napisana zakladnica 1477. g. Od toga vremena Visoko polagano raste. Prije 1526. godine sagradio je ovdje sarajevski legator h. Mustafa, sin Ishakov, zvani Čekrekčija, jedan mekteb, most preko Bosne i u čaršiji uvakufio jedno zemljište na kome je sagradio 21 dućan, a ostatak toga zemljišta (17×17 aršina) dao je pod godišnju kiriju od 200 dirhema Musi Hrvatinići²⁾. Kasnije je rasla i varoš i njena čaršija, tako da je tu sagrađeno više džamija, od kojih je jednu podigao jedan sarač, a drugu sa sagrađili tabaci. Franjevački je samostan postojao i poslije 1697. godine, kada je katolički elemenat ostavio ovo mjesto, ali su fra'ri imali ovdje svoju kuću još 1737. godine, kada im se gubi trag. Poslije toga raste broj pravoslavnog elementa. Godine 1856. sagradili su crkvu, a 1860. školu. Pravoslavci uzimaju učešća u obrtu i trgovini.

Prema jednom visočkom sidžilu iz 1798/9. godine spominju se slijedeći pravoslavni obrtnici koji su ovdje radili: Petar i Jovan — čebedžije, Ilija i Petar — samardžije, Vojin ćurčija, Malo tufegdžija i Simo i Petar — ekmekčije³⁾.

Pored dućana, bilo je u Visokom i kreveta i krevetara, a u čaršiji su bila 3 hana, od kojih je bio najstariji onaj kraj *Ajas-begove banje*.

Potkraj turske uprave bilo je u Visokom 897 kuća sa 4.205 stanovnika, od toga 242 obrtnika i trgovca.

Važniji obrti. Više obrta u Visokom imalo je svoje esnafe, a među njima bili su na prvom mjestu tabaci, koji su se, kao i po drugim mjestima, ravnali po svojim statutima, zvanim pirnama. Do sredine prošlog stoljeća birali su oni i u Visokom svoju londžu. Neki su esnafi ovdje imali i svoj bajrak i priređivali izlete kušanme. Zastupnik ahubabe, šejha tekije u Kir Šeheru, postavljao je svoje zamjenike u pojedinim mjestima. Njegov zastupnik u raznim mjestima nosio je ra-

1) O Visokom ima nekoliko radnja, od kojih spominjem: dr Čiro Truhelka, *Naši gradovi*, Sarajevo 1904, str. 92—96; dr Julijan Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo 1906; Milenko Filipović, *Visoko*, *Glasnik Geografskog društva*, XI (1925); Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934.

2) S. Kemura, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobi*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1910, str. 622—623; H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, II, 1951. godine, str. 29—37.

3) Hamdija Kreševljaković, *Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije*, *Prilog povijesti Sarajeva XVI stoljeća*, Sarajevo 1938.

4) M. Filipović, o. c. str. 89.

zna imena. U Visokom se zvao ahija. Od drugih obrtnika sigurno znam da su mutabdžije i čebedžije imale svoj esnaf.

Tabaci. Visoko je posljednje mjesto u Bosni i Hercegovini u kome je ovaj obrt tek 1950. godine potpuno likvidiran, a dotle se radilo po starom načinu. Ne zna se tačno kada se ovaj obrt ovdje udomaćio, ali je tabaka bilo, sigurno, već u XVII stoljeću. Profesor M. Filipović navodi da su se ovamo tabaci nastanili nakon pada Budima, jer se pouzdano zna da je tamo⁵⁾ ovaj obrt cvao. U Sarajevu su poodavno poznati visočki don, čusele, bijela mješina i sahtijan, kao i visočki opanci. Bilo je tabaka i u selu Zbilju, udaljenom 2 km od Visokoga, još u XVIII stoljeću.

Po nekim selima visočke okoline počeli su seljaci učinjati kožu, a to se protivilo starim običajima ovoga esnafa. Na to se pritužiše visočki tabaci 31. svibnja 1754. godine kadiji svoje nahije, Ibrahimu, i zatražiše da se njihova tužba podnese bosanskom veziru, što ovaj i učini. Vezir h. Mehmed-paša uvaži tu tužbu i naredi 9. šabana 1167 (1. lipnja 1754) da se poštuju stari običaji i krivci upokore⁶⁾.

Tabaka je u Visokom bio velik broj, što se vidi i po bajraku od dva tuga, a i radilo se mnogo. U jednom dopisu vezirske kancelarije u Travniku što je upućen 7. V 1213. (17. listopada 1798) u Visoko, kadiji, serdaru, ajanu i vojvodi i kojim se naručuje 40 kozijih koža za trem-peta vojne muzike — kaže se da je Visoko kefret i mefret ove robe, da je nje bilo u izobilju⁷⁾. Proizvodi tabačkog obrta izvoženi su u razna mjesta, naročito u Sarajevo, ali je u Visokom bilo sarača, opančara i čizmedžija. U posljednje doba rastao je broj prerađenih koža u Visokom tako da su visočki tabaci prerađivali godišnje 20.000 govedih i 60.000 ovčijih i kozijih koža, a opančari su izrađivali do milion pari opanaka.

Svaki tabak — majstor udarao je na svaku kožu svoj znak ili nišan. Naslijedi li sin oca u zanatu, nasljeđuje i nišan.

Od prvih godina prošlog stoljeća, ako ne još i prije, bio je u Visokom i ahija i čehaja jedna osoba. Kako se to desilo, ne zna se. Hadži Kadrija i sin mu h. Ahmed (umro oko 1860) bili su dulje vremena ahije; njihovi su potomci sadašnji Ahići u Visokom. Posljednji ahija, čehaja, u Visokom bio je h. Mehmed Đonlagić, a izabran je 1881. godine. Umro je u srpnju 1920. i tako je nestalo i posljednjeg tabačkog čehaje. Još oko godine 1930. bilo je ovdje 40 tabaka.

Sarači. Sarački obrt nije ovdje nikad bio jače zastupljen, ali su bili jače zastupljeni opančari i, kako je već rečeno, oni su u posljednje doba proizvodili do milion pari opanaka. Ovih je obrtnika oko 1930. godine bilo 51⁸⁾.

⁵⁾ Hamdija Kreševljaković, Hadži Alijagin vakuf u Vranduku, Kalendar Narodna uzdanica, XII, 1944, str. 33.

⁶⁾ Rukopis u bivšem Balkanskom institutu u Sarajevu, broj 1793.

⁷⁾ Ibidem.

⁸⁾ Zorislava Marković, Prerada kože i izrada opanaka u Visokom, GZM, Nova serija, sv. VIII, Sarajevo 1953, str. 187—199.

Ćurčije. U Visokom je bio i pokoji ćurčija i, kako nam je već poznato, ćurčija je bilo već krajem XVII stoljeća. Toga vremena živio je i radio ovdje ćurčija Vojin.

Čebedžije. I ovaj obrt je ovdje stariji od kraja XVIII stoljeća. Čebedžije su isključivo pripadnici pravoslavne vjere. Čebeta što su ovdje tkana izvožena su u razna mjesta, naročito u Sarajevo. U Vogošću i Kovačićima bile su stupe u kojima su se čebeta valjala. Godine 1848. postojao je u Sarajevu esnaf trgovaca čebedžija, a čehaja mu je bio Mehmed Užičanin⁹⁾. Pored ovih domaćih čebeta nalazimo u Sarajevu i po ostaloj Bosni tzv. jambolija-čebeta kao uvozni artikal. Bila su i bolja i skuplja od domaćih čebeta. Poslije 1878. godine bio je glavni trgovac visočkim čebetima u Sarajevu Omer Užičanin, koji se ovim obrtom bavio sve do smrti (umro 1939. godine)¹⁰⁾.

Prve poznate čebedžije u Visokom bili su neki Petar i Jovan. Nekada su ovdje i čebedžije imale svoj esnaf. Godine 1930. radilo je ovdje 11 čebedžija.

Mutabdžije su tkale razne predmete od kostriječi. Nekada ih je u Visokom bilo više. Imali su i svoj esnaf. Posljednji čehaja ovog esnafa bio je Mehmed Handžić. I oni su svoje proizvode izvozili, naročito u Sarajevo. I ovi su obrtnici radili ovdje još u XVIII stoljeću. Ovim obrtom u Visokom isključivo su se bavili muslimani.

U manjem je broju bilo ovdje samardžija, puškara (tufegdžija), pekara (pravoslavni) i kasapa (muslimani). Kasapa je bilo 1795. godine u svemu pet i određeno im je 20. XII 1209. (18. VII 1795) da svaki kolje u određeni dan¹¹⁾. Nije se klalo petkom i subotom. Uz to je kao i po drugim mjestima, bilo obrtnika kao što su krojači, brijači, kavedžije, mehandžije, kovači i nalbanti.

2. TRAVNIK

Travnik¹²⁾ je i danas jedno od većih mjesta u Bosni, iako je po broju stanovnika stajao jedno vrijeme na petom, a danas je na dvanaesom mjestu. Travnik se smjestio u uskoj dolini Lašve, lijeve pritoke Bosne. Prvi put se spominje godine 1464. Iznad današnje varoši stoji stari grad iz vremena bosanskih vladara. Pod tim gradom bio je najprije trg Travnik, koji je pod Turcima prerastao u varoš u nahiji Lašvi a u kadiluku Brod. Taj je kadiluk zahvatao godine 1530. Maglaj i Tešanj. Pored kadije imao je Travnik i vojvodu, gradskog dizdara i, po

⁹⁾ Riza Muderizović, Popis sarajevskih zanatlija iz godine 1848, GZM XLI (1929), str. 15.

¹⁰⁾ H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u starom Sarajevu, Sarajevo 1958, strana 149.

¹¹⁾ Rukopis u bivšem Balkanskom institutu br. 1793.

¹²⁾ O Travniku je takode dosta pisano. Navodim: dr Mihovil Mandić, Vezirski grad Travnik, Zagreb 1931; dr Jozo Petrović, S arheologom kroz Travnik, Zagreb 1931. (separat iz Matasovićeve Narodne starine); Travnička spomenica prigodom pedesetgodišnjice nadbiskupskog sjemeništa i nadbiskupske velike gimnazije u Travniku 1882—1932, Sarajevo 1932; Đoko Mazačić, Travnik i okolica (turistički vodič), Travnik 1953; H. Kreševljaković i D. M. Korkut, Travnik u prošlosti, 1464—1878. (rukopis u štampi).

svoj prilici, jenjičarskog serdara. Do godine 1626. porastao je Travnik toliko da je, po Memibegovića opisu, imao 600 kuća, a ratnika u gradu i u varoši 650¹³⁾. Po Evliji Čelebiji, koji je ovdje boravio 1659. godine, bilo je u Travniku 17 džamija i 2.000 kuća, što prizemnih što katnica prekrivenih šimlom u 11 mahala. Nijedan ovaj broj ne odgovara pravom stanju. Toga vremena u Travniku je moglo biti 7 džamija, 600—700 kuća u sedam mahala. Po istom putopiscu, bila je ovdje jedna javna banja i jedan han. On hvali Travničane kao gostoljubive ljude i ističe da se bave lovom. U originalu stoji 2.000 kuća te Kemura griješi stavljajući 12.000 mjesto 2.000.

Godine 1699. postao je Travnik glavni grad Bosne i u njemu su bosanski veziri s dva manja prekida stolovali do godine 1850. Razlog prenosa stolice iz Sarajeva u Travnik bio je katastrofalni požar u Sarajevu, što ga je 1697. prouzrokovao pohod princa Eugena Savojskog. Dok je Travnik bio glavni grad, podignuto je u njemu više raznih zgrada. U tome su naročito prednjačili neki veziri svojim zadužbinama, kao npr. Elči Ibrahim-paša¹⁴⁾ i Mehmed-paša Kukavica¹⁵⁾. Osim ove dvojice još je bilo 10 vezira koji su ponešto doprinijeli razvoju ovoga mjesta. Njih 12 podiglo je 32 objekta u sakralne, prosvjetne, humanitarne i utilitarne svrhe, a za njihovo izdržavanje sagradilo i prikúpilo svojim vakufima (zakladama) 106 koristonosnih objekata, mahom u privredne svrhe. U ovo doba znatno je porastao i broj stanovnika. Dok su prije godine 1699. bili stanovnici sami muslimani, sada se pojavljuju i druge konfesije, kršćani i Jevreji. Prijenosom stolice u Sarajevo godine 1850. postao je Travnik sjedište okruga i to je ostao i nakon godine 1878, sve do podjele stare Jugoslavije na banovine. Poslije prijenosa vezirske stolice u Sarajevo, Travnik je u opadanju u svakom pogledu, pa i u broju stanovnika. Nešto se stanovnika i iselilo. Tako je na dan popisa 15. lipnja 1879. godine bilo u Travniku 1.179 kuća, 5.887 stanovnika, od kojih su 3.482 muslimani, 1.455 katolici, 576 pravoslavni i 374 Jevreji.

Čaršija. U Travniku su od XVIII stoljeća dvije čaršije: Donja (stara) i Gornja (nova). U te obje čaršije bilo je oko godine 1878. do 450 obrtnika i trgovaca, a moglo je biti do 300 dućana, magaza i kreveta.

Prvi spomen čaršiji pada u godinu 1590¹⁶⁾, ali ona je, svakako, starija. Zametak joj treba tražiti prvih decenija XVI stoljeća, kao i Gazi-aginoj džamiji (danas Sulejmanija), oko koje se ona sterala spomenute 1590. godine. Ta je čaršija u ravnici, ali se njen jedan dio prostirao i uz ulicu Varoš. U jednoj zakladnici od 1757. godine zove se i Baščaršija (glavni trg). Koji su obrti bili u prvo doba zastupljeni u toj čaršiji, ne zna se, ali da ona nije bila bez obrtnika koji vrše razne usluge, kao što su npr., pekari, aščije, kasapi, brijači, nalbanti itd., ne da se

¹³⁾ F. Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka, Starine Jugoslovenske Akademije, XIV, str. 188.

¹⁴⁾ Alija Bejtić, Elči Hadži Ibrahim-pašin vakuf u Travniku, Sarajevo 1942.

¹⁵⁾ Alija Bejtić, Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni, Prilozi Orijentalnog instituta, sv. VI—VII, 1956—57, str. 77—114.

¹⁶⁾ Rukopis u bivšem Balkanskom institutu br. 748.

ni zamisliti. Po narodnom predanju, u Travniku su vrlo stari tabaci, čizmedžije i sarači, a tome se može pokloniti i dosta vjere, jer je ovaj kraj od davnina bio bogat stokom. U toj čaršiji bilo je trgovaca. Oko sredine XVII stoljeća neki su travnički trgovci poslom odlazili i u Mletke.

Današnja Gornja čaršija počela se formirati sredinom XVIII stoljeća ispred vezirskog konaka i oko džamije i medrese Mehmed-paše Kukavice. Tu je tada podignut i jedan bezistan (tržnica). Ova je čaršija znatno manja od Donje. U Donjoj je čaršiji broj dućana znatno porastao u prvoj polovini XVIII stoljeća.

Dućani u obje čaršije građeni su pretežno od drvenog materijala. Bilo je dućana i s magazama i sobama iznad dućana koje su služile kao radionice. U Staroj čaršiji, kao i u Novoj bilo je kreveta, tj. malih dućančića u kojima su radili najsiromašniji obrtnici. Kreveta, koliko mi je poznato, bilo je u Travniku najviše u Čizmedžiluku — do dvadesetak. U krevetima su radili najviše krpedžije. To je, kako je već rečeno, bio najsiromašniji sloj svake čaršije gdje je bilo krevetara. I kreveta i Čizmedžiluk propali su u požaru od 3. rujna 1903. godine.

U Travniku su bila i dva bezistana, jedan u Donjoj, a drugi u Gornjoj čaršiji. Onaj u Donjoj čaršiji sagrađen je godine 1757. ispod iz temelja obnovljene Gazi-agine džamije, a legator mu je Sopaslan Čamil Ahmed-paša. U njemu je bilo 10 dućana oko jednog hodnika, u kojima su radili trgovci sve do godine 1918, a ispod arkada zdepastih stupova bilo je 17 dućana, koji su i danas uzgor. Bezistan u Gornjoj čaršiji sagrađio je godine 1758. Mehmed-paša Kukavica nešto poniže od današnje kafane Pod lipom, a u njemu je u posljednje doba bilo 12 drćana. U njemu su radili obrtnici. Propao je u požaru godine 1856¹⁷⁾.

Esnafi i obrti. Koliko je esnafskih organizacija bilo u Travniku, ne znam. Sigurno je da su svoje esnafe imali tabaci, sarači, terzije, ekmekčije, kasapi, mumdžije i berberi. Njihovi se esnafi izričito spominju u izvorima. Nema spomena čizmedžijskom esnafu, ali on je, sigurno, postojao. U poznatim izvorima osim čehaja drugi se funkcioneri esnafa ne spominju, ali kako je esnaf bio organiziran svugdje po istom kalupu, to su i ovdje morali postojati do 1851. godine kalfa'baše (inspektori rada), us'abaše (egzaminatori šegrta na ispitu), jigiti (egzekutivni organi) i čauši (kuriri).

Pri proglašavanju šegrta za kalfe, kalfā za majstore, priredivali su se izleti kušanme, na kojima bi se sastavio defter u koji bi se upisali svi članovi esnafa. Očuvao se samo spomen saračkom defteru. Poslije 1851. godine, kada su stare esnafske uredbe ukinute, šegrt je dobivao od majstora *testir*, uz malu gozbu, na kojoj mu je majs'or podjeljivao i blagoslov.

Travnik spada u važnije obrtne centre u Bosni, i to u preradi kože, dok su svi ostali obrti uglavnom bili ograničeni na podmirivanje potreba samog mjesta i okoline. U raznim izvorima našao sam izričita spomena za 27 raznih obrta, dok se klesari (taščije) izričito ne spomi-

¹⁷⁾ H. Kreševljaković, Naši bezistani, Naše starine II, str. 233—245.

nju, ali njihov opstanak u Travniku zajamčuju njihova djela. U izvorima se ne spominju ni kovači, ali se spominje jedan kovački dućan, a isto tako ne spominju se ni čebedžije ni abadžije. Od onih 27 obrta pet ih se bavilo preradom kože i krzna, o tekstilu je radilo 7, o metalu 6, građevinarstvu 2, o životnim namirnicama 4, o kavi i duhanu 2 i drugim obrtima 3.

Prerada kože je, zapravo, jedna industrija po kojoj je Travnik bio poznat izvan svoje okoline i koja je radila i za izvoz. Bogaštvo stoke u ovom kraju davalo je sirovine, naročito ovčiju kožu, koja se, preradena u bijelu mješinu, izvozila i u Sarajevo, a sigurno i u druga manja mjesta, pa don i čusele, a predmetom su izvoza bili i travnički opanci. Isto tako za izvoz su radile i travničke čurčije.

Tabaci. Tabačke radionice, taphane, ili, kako su ih ovdje zvali tabačnice, nalazile su se na Bunarbaši, Čabruši i uz Lašvu. U posljednjih pedesetak godina njihova opstanka bilo je na tim rijekama oko 20 tephana. Počeci ovom obrtu u Travniku padaju dosta davno. Sigurno je da je oko godine 1704. sagradio jednu tephanu Elči Ibrahim-paša, i ona neće biti prva u Travniku, ali je ona propala ili na neki način ošteđena prije 1888. godine. Posljednja tephana zatvorena je godine 1947.

Čizmedžije su, zapravo, jedini obrtnici koji su imali u Travniku svoju zasebnu čaršiju, što se kao i u Sarajevu zvala Čizmedžiluk, a sterala se pri dnu današnje ulice Varoš. U toj čaršiji bilo je do tridesetak dućana. Ispred dućana bila su, kako je već spomenuto, i kreveta. Osim toga bilo je čizmedžija i u Kukavičinu bezistanu. I ovaj obrt bio je sigurno mnogo stariji nego nam o njemu govore izvori do kojih smo došli. Ovaj je obrt u Travniku potrajao sve do prošlog rata.

Sarači su izrađivali, u prvom redu, konjsku opremu i sve druge potrepštine od kože, osim građanske obuće. Od obuće oni su izrađivali samo opanke i prikivale nanule. Ovdje je bio lijep broj sarača. Oni su imali i svoj esnaf, kao i svoj esnafski defter, što je i zabilježeno u jednom sarajevskom saračkom defteru, sastavljenom 15. I 1212 (10. VII 1797)¹⁸⁾. Tada je bio njihov čehaja neki Mula Mehmed. Nisu imali svoje čaršije, ali najveći broj njihovih dućana bio je u Donjoj čaršiji. Sarači su svojim proizvodima podminivali Travnik i okolinu. Da li su svoje proizvode izvozili i u udaljenija mjesta, ne zna se, jer je sarača bilo i u Jajcu i Banjoj Luci, a da i ne spominjemo Sarajevo. Travnik je bio poznat i po opancima (travnički opanci). I ovaj se obrt održao u Travniku, gdje je radilo nekoliko opančara, do prošloga rata.

Čurčije (krznari). Zna se da su se još sredinom XVII stoljeća Travničani bavili lovom. U to doba nije ovdje bilo čurčija, pa su krzna morala biti predmetom izvoza u ona mjesta gdje su oni radili, a među eksportnim artiklima u Mletke spominju se i krzna. Kako su se od XVII stoljeća čurčijskim obrtom bavili isključivo kršćani, to su se ovi obrtnici mogli u Travniku pojaviti tek u posljednjim decenijama

¹⁸⁾ Defter sarajevskog saračkog esnafa u Arhivu grada Sarajeva.

XVIII stoljeća, jer je toga vremena porastao broj kršćana u Travniku. Naše su ćurčije polazile sredinom kolovoza svake godine na veliki vašar što se održavao u Uzundžovi blizu Carigrada. Godine 1836. uputila su se i dvojica ćurčija katolika iz Doca sa tridesetak pravoslavnih ćurčija iz Sarajeva u Uzundžovu, i to je zasada najstariji spomen ovim obrtnicima u Travniku¹⁹⁾. U Kukavičinu bezistanu radila su dvojica ćurčija godine 1855.

U manjem broju bilo je *halača* (pucara pamuka i jorgandžija), zatim *kazaza* (pozamantera), a nešto više bilo je *terzija*. Oni su imali svoj esnaf. U ovom esnafu bilo je muslimana i katolika. Naročito su bile na glasu terzije iz Doca. Među njima je bilo dobrih majstora, kako kažu, »červenih do Stambola«. Ovaj se obrt mogao ovdje bolje razviti, jer je tu bilo i učenih ljudi koji su mnogo držali do odjeće.

Isto tako bili su i muslimani i katolici *abadžije*, koji su krojili mahom seljačku odjeću. U posljednje doba bio je na osobitu glasu Dragan Hodžić-Turković. I terzija i abadžija bilo je još i poslije prvog svjetskog rata.

Čebedžijski obrt bio je u pravoslavnim rukama, a *mutabdžijski* u katoličkim. Ni jednih ni drugih nije bio veći broj.

Kujundžije (*zlatgri*). Sigurno su stariji obrtnici u ovom mjestu, ali po svoj prilici nisu bili brojni. Prije godine 1759. bilo je u Gornjoj čaršiji 5 kujundžijskih dućana i nad njima 5 soba. Te dućane je porušio Mehmed-paša Kukavica i na njihovom mjestu sagradio pržionicu kave (*tahmis*). U poznatim izvorima spominju se samo dvojica kujundžija, i to neki Lovro 1786. i Abdul-Hamid, sin Sulejmanov, 1823. godine.

Sahačije. Kako su satovi bili dosta skupi, rijetko je ko imao sat, pa prema tome su bile rijetke i sahačije. Zbog toga, podizane su kod nas sahat-kule kao utilitarni objekti. Najviše ih je sagrađeno u XVIII stoljeću, a to je znak da je sat još uvijek bio rijedak. U Travniku su podignute dvije sahat-kule: jedna u Donjoj čaršiji iz XVIII, a druga u Gornjoj, sagrađena početkom XIX stoljeća. Posao sahačija bio je popravak satova. Materijal (opruge, ključevi, kazaljke, stakla i druge stvari) predmetom su uvoza iz Mletaka, a donošeni su i iz Carigrada. U Travniku je bilo džepnih i zidnih satova. I jedni i drugi pripadali su bogatijem svijetu. Sahačije nisu imale nigdje svoga esnafa. U Sarajevu su pripadali zlatarskom esnafu. Čini se da je ovaj obrt ojačao u XIX stoljeću, jer su u hadži Ali-begovoj zakladnici iz godine 1847. navedena tri sahačijska dućana.

Nalbanti. Turski zakon zabranjivao je jahati i tovariti konja koji nije potkovan, pa je rijetko iole veće mjesto u kome nije bilo potkivača konja (*nalbanta*). Konjske ploče izrađivale su se u Kreševu, a čavli u Kreševu i Fojnici. U Travniku, naročito od godine 1699, bila je osim Travničana uvijek pokoja stotina vezirovih delija koji su imali svoje konje, pa je bilo i posla. Nalbantski su se dućani nalazili uvijek u

¹⁹⁾ H. N. Besarović, Iz prošlosti sarajevske i bosanske, Bosanska vila, I, 1886, str. 46.

blizini hana. Jednu nalbantnicu sagradio je uza svoj han i legator Elči Ibrahim-paša godine 1704.

Neki su nalbanti vršili i funkciju veterinara. Još je i danas u živoj uspomeni u Travniku nalbant i odličan veterinar Ekić-efendija. Kažu da njegovu potkovu nije bilo ravna u Bosni. Imao je dućan u Gornjoj čaršiji. Umro je godine 1854/55. i pokopan u groblju Teskere-džića džamije. Na spomeniku stoji da je bio majstor (usta) i da mu je bilo ime Mehmed-aga.

Dunderi. U Travniku i travničkoj okolini bilo je i dundera, ali su oni pozivani i sa strane. Isto je tako bilo i s *klesarima (taščijama)*, dok su *sujoldžije* (graditelji i popravljajući vodovoda) bili sami Travničani.

Pekari (ekmekčije). Travnički pekari bili su na osobitu glasu i proizvodili su do 15 raznih vrsta kruha. Kruh se mijesio od pšenična brašna. Vlast je uvijek maksimirala cijene kruhu (nârak) u sporazumu s pekarskim esnafom. Pekara je bilo, kao i svugdje, u čaršiji i po mahalama. Oni su ovdje imali i svoj esnaf. U tome esnafu bio je ponekad čehaja (ekmekčibaša) i kršćanin. Pred Sulejmanijom bio je od davnina naročiti trg gdje se kruh prodavao. Prodavači kruha zvali su *satadžije*.

Osim pekara o prehrani su radili aščije, kasapi a o piću *buzadžije* i *kavedžije*. Svih njih je bilo u potrebnom broju u Travniku.

Tutundžije (križači i prodavači duhana) ne spominju se u poznatim izvorima, ali druge okolnosti govore da ih je bilo jer se zna da je bilo duhanskih *dumurdžija*, *luledžija* i *čibugdžija*, te je sigurno da se duhan trošio, pa i rezao, u priličnoj mjeri barem od XVIII stoljeća. Ovdje se trošio i *burmut*.

Berberi (brijači). Osim brijanjem neki su se od njih bavili i liječenjem rana, loma kostiju, vadenjem zuba, puštanjem krvi i obrezivanjem (sunečenjem) muslimanske djece. Berberi koji su se bavili naročito liječenjem rana zvali su se džerasi (nom. sg. džerrah). Oni su proizvodili i lijekove (mehleme, hapove). U Travniku postoje dvije porodice s prezimenom Džero i Džerah. Berberi su u Travniku imali svoj esnaf. Bili su to odreda ljudi uredni i čisti, pa im se uz ime često dodaje »čelebija«, što znači otmen, plemenit. Drukčije, ova se titula davala učenim ljudima i značila je kod njih ono što kasnije efendija. I ovih je obrtnika u Travniku moralo biti vrlo davno.

Samardžije. Godine 1787. spominju se samardžije Risto Sarajlija i Omer-baša. Osim ove dvojice nisam našao spomena drugim samardžijama ni prije ni poslije ovoga vremena, ali s obzirom na važnost i ulogu tovarnih konja moralo je biti samardžija u Travniku i prije i poslije ovoga vremena. Ovaj je obrt po drugim mjestima bio uglavnom u rukama pravoslavnog elementa, ali kako je ovog elementa bilo u Travniku vrlo malo, njime su se ovdje, kao i u Prozoru, a u XVI stoljeću i u Sarajevu, bavili i muslimani. U Travniku i u Prozoru ima muslimana prozvanih po ovom obrtu Samardžići.

Mumdžije (svjećari) imali su u Travniku svoj esnaf. Godine 1787. i 1788. spominju se mumdžije: Ibrahim-aga Beguša i Husein-baša Beguša, sin Ibrahimov, koji je bio i mumdžibaša. Posljednji travnički mumdžija bio je opet jedan član ove porodice, Ibrahim-aga Beguša, koji je umro 1900. godine.

Mlini i stupe. Na Lašvi, Bunarbaši i Šumeću bilo je više mlina i stupa. Još i danas na Lašvi rade 3 mlina. U drugoj polovini XVIII stoljeća spominju se na Lašvi begluk-vodenice. To je bio mlin sa šest vitlova, u kome se mljelo brašno za vezirov konak i njegovu svitu²⁰). Godine 1809. bilo je na Bunarbaši devet mlinova, od kojih su još tri uzgor, ali ne rade. Do požara 1903. godine radilo je na Šumeću 6 mlina, od kojih je jedan imao 7 vitlova.

Stupa je bilo na Šumeću, Čabruši i Bunarbaši. U njima se valjalo sukno i čebeta i tukao ruj.

Treba naročito istaknuti da je među travničkim obrtnicima svih obrta bio znatan broj jeničara.

3. ČAJNIČE

To je danas neznatno mjesto u Istočnoj Bosni uz cestu što spaja Sarajevo s Novim Pazarom. Nekada je to bio važan saobraćajni i obrtni centar. Varošica se uglavnom formirala oko spomenutog drumu i riječice Janjine, desne pri'oke Drine. Čajniče se prvi put spominje godine 1477. kao trg, a prije 1582. postalo je samostalan kadiluk. Godine 1492. postojala je tu pravoslavna crkva. Razvoju Čajniča naročito je mnogo doprinio hercegovački sandžak-beg Sinan-beg, sin Bajram-agin, starijom iz Boljanića sela na putu Čajniče — Pljevlja, koji je u osmom deceniju XVI stoljeća podigao više raznih zgrada: džamiju prestvodenu kupolama, mekteb, musafirhanu, 22 dućana, dvije taphane, dva mlina i ostavio gotovine 440.000 akči, da se daje na kamate. On je sagradio i jedan vodovod kojim je opskrbio vodom svoje zadužbine. O 'ome svemu napisao je zakladnicu sredinom džumade I godine 990 (7. lipnja 1582)²¹). Osim Sinan-bega, bilo je i drugih legatora koji su pripomogli razvoju Čajniča. Tako je npr. Ibrahim-ef. Haznadarević, kadija rodом iz Neve-sinja, sagradio jednu medresu i jedan han, iz čijeg će se prihoda ona izdržavati, a neki hadži Baliija podigao je most preko potoka Čajničko vrelo i za njegovo izdržavanje uvakufio jedan han, najveći na putu Sarajevo — Pljevlja. Bilo je i drugih legatora. Između godine 1857. i 1863. u Čajniču je podignuta nova crkva u blizini stare. Presvoden je jednom velikom kupolom. Do nje je sagrađena škola. Od XVI do XIX stoljeća bilo je ovdje uvijek više hanova, a među prvim za koje znamo bio je veliki Sinan-begov han nasuprot džamije²²). Tu su do g. 1664. bila izgrađena 3 hana, a oko 1878. i kasnije bilo ih je pet. Stanovnici Čajniča su muslimani i pravoslavni, a slagali su se kao malo gdje.

²⁰) G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini 1718—1739, GZM XX (1908), str. 99.

²¹) Zakladnica u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 184.

²²) H. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1957, str. 101.

Čaršija. Oko glavnog drumu formirala se čaršija, u kojoj je radilo 1878. godine oko 160 obrtnika i trgovaca. Dućani u čaršiji građeni su pretežno od drvenog materijala, kao i po drugim mjestima u Bosni. Od obrta koji su radili i za izvoz spominjemo tabake, sarače, zlatare, terzije, čebedžije i kovače, i svi su oni imali, kako predanje kaže, svoje esnafe. Osim ovih obrta bilo je i drugih koji su podmirivali domaće potrebe, kao što su pekari, mlinari, berberi, potkivači konja, opančari, čizmedžije itd.

Tabaci. Tabaka je bilo u XVI stoljeću jer nam je već poznato da je Sinan-beg uvakufio dvije taphane sa svim donjim i gornjim potrebnim prostorijama. Osim na Janjini i potoku Vrelo, tabačkih radionica bilo je i na čajničkom tzv. Djevojačkom vrelo. Ovim zanatom bavili su se i stanovnici Borajna, oveće grupe sela, jedan sat udaljene od Čajniča. Učinjala se ovčija i goveda koža. Učinjena koža izvozila se mahom u Sarajevo. U posljednje doba prodavali su tabaci na veliko svoje proizvode sarajevskim trgovcima Manojlu Jeftanoviću, hadži Risti Čuku, Risti Besari i Sumbuloviću. Tada su se ovim obrtom bavile porodice Pite, Jašarevići, Biseri, Đulančići, Musabašići, pa neki Ahmed Čehaja i hadži Tale Velić, oba iz Borajna. Sama porodica Pita imala je pet svojih taphana. Salih-aga Jašarević imao je blizu Čajniča na Janjini taphanu sa 13 soba na spratu, za sušenje kože. Prezime Čehaja kaže nam da su ovdje postojale esnafske organizacije.

Sarači su stari kao i tabaci u Čajniču. Radili su do naših dana. Koliko su njihovi proizvodi bili predmetom izvoza, nije mi poznato, ali su, svakako, imali prode u Čajniču kao prometnom mjestu, naročito konjska oprema. Među posljednjim saračima koji su ovdje radili bili su: Suljo Sarač, Šaćir Jašarević, Alija Imamović i Alija Beća, a do 1914. godine posljednji sarači Hašim-beg Raščić i Pero Radović.

Čizmedžije. Nekada je u Čajniču moralo biti i ovih obrtnika, svakako u manjoj mjeri. U Sinan-begovoj zakladnici spominje se čizmedžija Ismail, sin Huseinov, i papučar Kurt, sin Mehmedov.

Zlatari. Bilo ih je u Čajniču i 1477. godine što saznajemo iz deftera od te godine. Čini se da je ovaj obrt naročito cvao u XVII stoljeću. Tada u Čajniču žive tri zlatara koji su suvremenici: Ivan Milić, Đuro Čajničanin i Pavle Čajničanin. Sva trojica po kvalitetu svojih radova ukazuju na Čajniče kao važan zlatarski centar. Radovi ovih majstora, koji su se sačuvali u važnim i bogatim riznicama mogu da ukažu na visoki kvalitet čajničkog zlatarstva. Od proizvoda ovih majstora koji su se dosad sačuvali spominjem ripide i diskose Ivana Milića za manastir Trebinje, okvirni krst Đure Čajničanina za manastir na Cetinju i diskos i zvjezdice Pavla Čajničanina za manastir Raču na Drini. Kako je ustanovila Bojana Radojković, »Pavle Čajničanin je prvi od dosada poznatih zlatara koji kopira dekorativne motive direktno s knjiga i primenjuje ih na metal, i to predmet raden za orkvene potrebe. Nije retko da se izvesni islamski motivi i u XVI veku primenjuju na predmetima

za crkvenu upotrebu, ali je značajno direktno kopiranje turskih ornamenata s korica knjiga kao i upotreba dekorativnih elemenata sa srpskih rukopisnih knjiga²³.«

Mora da je ovaj obrt poodavno u Čajniču jenjao, jer o njemu današnji Čajničani vrlo malo znaju. Posljednji kujundžija-zlatar u Čajniču koji se aktivno bavio tim zanatom bio je Vukola Drakulić. Umro je poslije prvog svjetskog rata.

Terzije (krojači). Prvi poznati terzija, Muhamed, sin Abdulahov, živio je i radio u drugoj polovini XVI stoljeća. Terzijskim proizvodima podmirivalo se Čajniče i okolina. Ovaj se obrt održao sve do naših dana. Posljednje terzije bile su Mehmed Pita (Ćorpita), h. Husein Dautović i Džano Serdarević. Među bolje majstore spadao je Hamid-aga Memišević, ali ne kao profesionalac, nego kao amater. Bio je naročito vješt u krojenju te je u tome podučavao sarajevskog terziju Salih-agu Čučka.

Abadžije. I ovaj je obrt nekada bio dobro zastupljen i održao se sve do drugog svjetskog rata, ali se i danas poneki bavi tim obrtom. Abadžilukom su se uglavnom bavile porodice Radović, Milović od pravoslavnih, a od muslimana Pazarac.

Čebedžije. Čajnička čebeta bila su poznata i van Čajniča i u svoje vrijeme su se tražila i u Sarajevu. Nisam mogao ustanoviti kada se ovaj obrt ovdje udomaćio. I ovdje je ovaj obrt bio u pravoslavnim rukama. Na osobitu glasu bile su čebedžijske porodice Heljdović, Radović i Davidović, a od muslimana Huke.

Kovači. I ovaj je obrt bio uglavnom u rukama Srba, osobito u porodice Bajovića, koji su istovremeno bili i kalajdžije kao i porodica Burovići, ali njime su se bavili ponešto i Cigani. Kovali su sitnije predmete. Majdan gvozdene rude bio je na Čudnju, udaljenom 10 km od Čajniča, i na Vučevici, 15 km od Čajniča, a talionica je bila na Mrkovića kalu, udaljenom 5—6 km od Čajniča. Gotovi gvozdeni predmeti izvoženi su uglavnom u Skoplje preko Sandžaka, odakle se istim karavanom uvezio konopac, pamuk, kajsar crveni i žuti itd.

Dodatak. U XVI stoljeću, a možda i kasnije, postojala je u Čajniču jedna kovnica akči, o kojoj nema pobližih podataka. Primjeri toga novca nalaze se u mostarskom Muzeju.

4. FOČA

Foča leži na ušću Čehotine u Drinu. Kroz Foču je udarao vrlo važan drum koji je spajao Dubrovnik s Carigradom. Tim drumom kretale su se karavane u oba pravca i Foča je bila važan prometni centar na tome drumu, a to je uslovalo da je postala neobično ugledno trgovačko i obrtno mjesto.

Foča se prvi put spominje godine 1368. Tada je bila u vlasti Kosača. Ovaj je kraj bio naseljen od davnih vremena, o čemu govore ra-

²³) Bojana Radojković, Tri zlatara iz Čajniča, Naše starine, V, str. 63—67.

zni spomenici. Počeci razvoja Foče padaju u srednji vijek, ali njen pravi razvoj počinje padom pod Turke godine 1465. Njenu razvoju doprinijelo je što je postala rezidencijom hercegovačkog sandžaka u veljači 1470. godine i ostala to do godine 1572, kada je stolica prenesena u Pljevlja²⁴⁾.

Kako za mnoga druga naša mjesta, tako se može reći i za Foču da njen glavni razvoj pada u XVI stoljeće. U tom vremenu podignuto je više raznih zgrada, a kruna im je Aladža džamija, zadužbina Jusufa Sinanuddina, koji je bio šef rudarstva u Bosni. Zgrada je sagrađena 1550. godine. To je najuspjeliji spomenik arhitekture u Bosni. S njime se mogu usporediti jedino Ali-pašina džamija u Sarajevu i Kuršumlja u Maglaju. Dekor ove džamije bio je također nekada vanredan i po njemu je dobila ime aladža (šarena). Pred Aladžom sagrađen je jedan lijep vodoskok (šadrvan).

Fočanska čaršija je vrlo prostrana i sastoji se od više ulica. Dućani su kao i drugdje građeni pretežno od drvenog materijala. U čaršiji i njenoj blizini bio je uvijek dovoljan broj hanova za prenočište putnika. Ovdje je bilo nekada najmanje 6 javnih banja. Po ulicama bilo je do izgradnje modernog vodovoda 29 česama. I neke kuće imale su svoju česmu. Foča je bila i važan prosvjetni centar s više mekteba, medresom i jednom pravoslavnom školom. Prvu medresu sagradio je Memišah-beg 1569. godine uz svoju džamiju. U Foči je živio i radio velik broj ljudi koji su se bavili raznim znanostima, poezijom, prepisivačkim radom i knjigom općenito. Kao jasan dokaz toga visokog kulturnog uspona stoji pred nama više originalnih natpisa na objektima u Foči, koji su nastali najvećim dijelom baš u šesnaestom stoljeću i koji pokazuju visoke pjesničke kvalitete u ionako teškoj arapskoj metrici. Očuvale se i nekoliko knjiga prepisanih u Foči. Pisanje i prepisivanje knjiga dalo je povoda da se ovdje otvore mudželitske (knjigovezačke) radionice.

Još prije dolaska Turaka u ove krajeve bila je u Foči jedna crkva na mjestu današnje Careve džamije. Nova pravoslavna crkva sagrađena je 1857. godine, monumentalnija zgrada, u stilu nešto modernizirane stare raške graditeljske škole. Uz crkvu je postojala i srpska osnovna škola i radila je sve do 1914. godine.

Krajem turske uprave bile su u Foči 594 kuće sa 2.968 stanovnika; od toga su se bavile obrtom i trgovinom 582 osobe, a veći broj trgovaca i obrtnika takvih specijalnosti bio je jedino u Sarajevu, Banjoj Luci i Bijeljini.

Esnafi i obrti. O postojanju esnafa u Foči tradicija ne zna upravo ništa, a ni u oskudnim izvorima esnafu nema nikakva spomena. Moje traganje za esnafom 1934. godine ostalo je potpuno bez uspjeha, a isto tako ostalo je bez uspjeha i traganje inž. arh. Alije Bejtića, koji je napisao dobru monografiju o Foči. Ali Foča nije mogla biti bez esnafa. U esnafu su bili udruženi, bez svake sumnje, tabaci, nožari,

²⁴⁾ Foču sam obradio uglavnom po monografiji inž. arh. Alije Bejtića, štampanoj u III i IV godištu Naših starina, jer je autor upotrijebio svu arhivalnu građu, kao i literaturu o obrtu u Foči koja mi je bila poznata, pa je suvišno da to ovdje dalje citiram. Mjesta koja se odnose na obrt u Foči štampana su na stranama 36—39. III godišta i 52—61. IV godišta.

zlatari, kao i još neki brojniji obrti. U jednom fragmentu fočanskog sidžila s kraja XVI i prvih godina XVII stoljeća nabrojio je A. Bejtić 24 vrste zanata, a to je najmanji broj toga vremena, jer su u sidžilu navedeni samo oni obrtnici, koji su bili u prilici da dižu zajam, da budu jamci i svjedoci. Iz popisa se vidi da su u prvom i drugom deceniju XVII stoljeća u Foči postojali ovi obrti i po imenu obrtnici:

Aščije: Ahmed, svjedok 1600. godine.

Berberi: 1605. Feruh digao zajam od 3.600 akči; Jusuf, sin Behramov iz Osman-efendijine mahale, digao zajam od 2.300 akči; drugi — Jusuf, Memija, Musa.

Bičagdžije (nožari): 1600. Durak iz Džami Atik mahale, digao zajam; 1617. Behram, jamac.

Buzadžije: 1600. Jusuf, Turhan.

Čizmedžije: 1600. Ahmet, Alija, Bajazid Ibrahim iz Ljubovića mahale (ovaj i 1610), Osman, Piri i Sefer, obojica iz Mahale Sultan-Fatime; 1610. Nezir; 1617. Ismail.

Čurčije: 1664. Ismail.

Dunderi (graditelji): 1605. Memija iz Mumin-begove mahale digao zajam od 700 akči, jamac mu brat Alija; 1610. Ibrahim iz sela Trošnja digao zajam od 1.300 akči.

Halači: 1600. Hasan (Husejn); 1610. Musa.

Kahvedžije: 1600. Ibrahim, Mehmed-čelebija; taj drugi 1600. digao zajam od 3.000 akči.

Kalajdžije: 1600. Sefer (?); 1610. Bešir.

Kasapi: 1600. Alija.

Kazazi: 1600, Husejn, Ibrahim-čelebija; 1600. i 1605. Ibrahim; 1610. Murteza.

Kovači (timurdžije): 1600. Jusuf iz Mahale Šejh Piri; 1605. Malkoč.

Kujundžije (zlatari): 1600. Salih, jamac; 1600. i 1605. Hasan, hadži Mehmed (ovaj i 1610); 1610. Mehmed; 1617. Alija; 1664. Mihajlo iz Ligata digao zajam od 2.000 akči, a kao zalog zapisan dućan.

Lončari: 1600. Mehmed.

Mlinari: 1600. Nesuh iz Mustafa-pašine mahale, jamac.

Mudželiti (knjigovesti): 1600. Šaban.

Nalbanti (potkivači): 1600. Osman.

Pašmagdžije (obučari): 1600. Ahmed, Ališah, Hasan (?), Mehmed, Memija, Muharem iz Mumin-begove mahale, Nezir (digao zajam), Seid; 1600. i 1605. Musa i Mustafa; 1600. i 1610. Balijsa; 1617. Omer iz Džaffer-begove mahale.

Pekari: 1600. Bajazid, Husejn (jamac), Mustafa, Velija; 1605. Mehmed.

Sarači: 1600. Latif, Memija, Musa, Velija; 1605. Hasan; 1610. Jusuf, Memišah, Osman.

Tabaci (kožari): 1600. Bajazid, sin Pervanov, Pervan, Nesuh iz Mumin-begove mahale i još jedan nečitka imena; 1605. Faik, Jusuf, sin Velijin, iz sela Popratna, digao zajam od 1.000 akči, Nesuh, sin Memijin, digao zajam od 3.700 akči, Omer, Seid.

Taščije (klesari): 1600. i 1610. Mustafa iz sela nečitka imena; 1610. Mustafa iz sela Biokova, digao zajam od 6.000 akči.

Terzije (krojači): 1600. Alija, Firuz, Ibrahim, Jusuf, Mehmed, Nesuh, digao zajam od 5.000 akči, Ibrahim, sin Alijin, dužan 1.500 akči; 1605. Omer, digao zajam od 660 akči; 1610. Mehmed, koji je istodobno i telal.

Kako se iz gornjeg popisa vidi, preradom kože i krzna bavili su se tabaci, sarači, čizmedžije i ćurčije, a najbrojniji su bili tabaci. Oni su najprije radili na južnoj periferiji grada, pa se taj kraj i danas zove po njima Tabaci. Polovicom XVII stoljeća radili su u Medurječju, a u posljednje vrijeme i uz Čehotinu u samome gradu, nedaleko džamije Aladže. Tu su radili još i poslije godine 1894. Učinjali su sve vrste kože. Od tih proizvoda izvozilo se ponešto i u Sarajevo. Kako su tabačke naprave građene uvijek uz rijeke, to su tabaci u Foči više puta stradali od poplave Drine i Čehotine. Osobito su bile strašne tri poplave koje su se desile 1677, 1731. i 1737. godine.

Metal su preradivali nožari (bičagdžije), kalajdžije, kovači i kujundžije. Foča je bila osobito poznata po izradi noževa i po zlatarskom obrtu. Noževe su izradivali muslimani. Tu su izrađivane sve vrste noževa, počam od handžara i jatagana do malih šklopaca. U tome obrtu fočanski su se majstori mogli jedino uporediti s majstorima Carigrada. Više nožara doselilo se u Sarajevo i tu se prozvaše Foče ili Fočaci. Važnije porodice koje su se bavile ovim obrtom jesu: Bičani, Jagnje, Kadribegovići, Karabegovići, Kolubare, Krame, Letići, Mezburi, Pölje i Redže. Poneki članovi tih porodica produžili su zanat i poslije okupacije te od starih izradevina pravili samo male, džepne noževe, ali su i njima davali oblike ubojitijih dugih noževa prijašnjih vremena, jer je proizvodnja handžara i jatagana bila zabranjena. Godine 1953. živio je posljednji fočanski bičagdžija Ibro Karabegović. Radio je ponešto još do kraja godine 1952, a tada je i on zbog bolesti ostavio taj zanat. Ovaj se zanat u Foči udomaćio sigurno u prvoj polovini XVI stoljeća. Jedan Francuz koji je proputovao kroz Foču 1611. godine kaže da je prenoćio u jednom hanu u kome se može udobno smjestiti 300 konja, a sagrađen je od dobra kamena i pokriven olovnim krovom. U tome gradu se pravi mnoštvo noževa na glasu ne zbog čvrstoće već zbog ukusne izrade²⁵⁾. Nekada je u Foči radilo do 70 nožara.

Kujundžije (zlatari). Stari ljudi u Foči pričaju da su prvi fočanski zlatari bili iz Janjine u Grčkoj, a to može biti i tačno. Prve pak poznate kujundžije u Foči imamo iz svršetka šesnaestog i iz XVII stoljeća. U navedenim obračunima nekih fočanskih vakufa, pokazao sam da se javljaju u Foči god. 1600. i 1605. zlatari Salih, Hasan, h. Mehmed, 1610. Mehmed, 1617. Alija, a 1664. Mihajlo iz Ligata. Iz tih se izvora

²⁵⁾ Vjekoslav Jelavić, Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i Novopazarski sandžak iz godine 1611, GZM XIX (1907), str. 474.

vidi da je kujundžijski obrt u Foči bio u rukama i muslimana i pravoslavnih. Kasnije pak, ne zna se točno od kojeg vremena, tim obrtom u Foči bave se samo pravoslavni, a bile su poznate pravoslavne kujundžijske porodice u kojima se taj zanat predavao s koljena na koljeno: Jeremići, Tošovići, Nikolići, Dragovići, Jaglučići i Kujundžići. Ti posljednji, koji se još zvali Spahići ili Ligaćani, porijeklom su iz Ligata između Foče i Ustikoline i sigurno su potomci još onoga kujundžije Mihajla iz godine 1664. Poslije god. 1878. zlatarski je obrt u Foči spao na desetak dućana. Izradetine fočanskih kujundžija mnogo su se raznosile po čitavoj Crnoj Gori i po dobrom dijelu Hercegovine, a poslije 1878. godine izvožene su i u Austriju, čime se osobito bavio fočanski trgovac h. Bećir Njuhović. Kujundžijski obrt potpuno je izumro u Foči početkom prošloga rata, upravo u kasnu jesen godine 1941, ali su još živa posljednja trojica fočanskih kujundžija: Uroš Tošević, Simo Dragović i Novak Popadić, ali se bave posve drugim poslovima. Koliko se zna, fočanske kujundžije izrađivale su dvadeset i jednu vrstu predmeta, koji su služili u različite svrhe, a ponajviše, dakako, potrebama ukrašavanja, do kojeg se mnogo držalo. isto onoliko koliko i do same odjeće.

Kovači su izrađivali razne sitnije predmete. Čini se da su ovdje pravljene naročito dobre uzendije koje su tražene i izvan Foče. Imao sam u ruci jednu narudžbu fočanskih uzendija iz vezirskog dvora u Travniku.

U gornjem popisu navedeno je i nekoliko rijetkih obrta koji se javljaju u vrlo malom broju mjesta u Bosni kao mudželiti (knjigovesci), halači, kazazi i kavedžije. Zasada je Foča po starosti drugo mjesto u kome se kava pila (prvo Sarajevo). Godine 1600. spominju se u Foči dvojica kafedžija. Nekako u isto doba bilo je kazaza u manjem broju i to u Banjoj Luci se javljaju 1623. godine, u Mostaru 1633. i u Tuzli oko 1640. godine, dok je u Sarajevu bio centar ovoga obrta i imali su svoju čaršiju. Mudželita je bilo već 1633. u Mostaru, a oko godine 1640. u Tuzli, i to u manjem broju, dok je i njihov centar bio u Sarajevu, gdje su njihovi dućani bili u dvije ulice. Halači se spominju u Mostaru i Travniku, ali relativno kasno.

5. JELEČ

Grad Jeleč i njegovo podgrađe Podjeleč u župi Govzi (Gobzi) spominju se prvi put u prvoj polovini XV stoljeća, i to Podjeleč 1438, a Jeleč 1444. godine²⁰). Toga vremena bilo je u Podjeleču dubrovačkih trgovaca. Podjeleč se kasnije prozvao Jeleč. Kroz ovu župu protječe rječica Govza, desna pritoka Bistrice, koja se kod Broda iznad Foče salijeva u Drinu. U Govzu se salijeva do 6 km duga rječica Krupica, što izvire ispod jedne stijene u selu Drače udaljenom oko 4 km od današnjeg Jeleča. Župa Govza s Jelečem došla je pod tursku vlast oko godine 1466. Pod Turcima razvila se ovdje manja varošica koja je sredinom XVII stoljeća brojila do 200 kuća. U njoj je bila mala džamija, jedan han, javna banja i više dućana. Džamiju je sagradio oko 1500.

²⁰) Dr M. Dinić, Zemlje Hercega Svetoga Save, Glas SKA CLXXXII, drugi razred, Beograd 1940, str. 217.

Sinanpaša²⁷⁾. Upravnu vlast u Jeleču obavljao je vojvoda; inače je Jeleč spadao fočanskom kadiluku. Početkom XVIII stoljeća podigao je ovdje jednu medresu Bećir-paša I Čengić Rataljac²⁸⁾.

Kako Jeleč leži u kraju koji je od davnina bogat stokom, u Jeleču se razvio tabački obrt. Kako ovaj obrt ne spominje Evlija Čelebija, koji je ovuda proputovao 1664. godine, bit će da mu počeci padaju poslije ove godine.

Taphane, radionice za učinjanje kože, podignute su uz Krupicu. U posljednje vrijeme bile su četiri taphane, od kojih je jedna imala naročito ime: Jošanica. Zanimljivo je da je u svakoj taphani bilo po devet suvlasnika (ortaka). Ovaj slučaj nije mi više nigdje poznat. Prema tome ovaj je tabački odžak brojio 36 majstora. Poneki su majstori imali do 15 radnika. Uzmemo li da je svaki tabak imao samo po pet radnika, onda je u tom odžaku bilo zaposleno preko 200 osoba.

U prvo vrijeme izrađivala se ovdje samo ovčija i kozija koža, i prema tome Jeleč je proizvodio mješinu i sahtijan, a kako se vrlo malo bojilo u crveno, to se ovdje radila samo bijela koža. Bojilo se samo onoliko koliko je bilo dosta za domaću potrebu. U Jeleču je bilo nekoliko *firaledžija* i *sarača*. Kasnije su se počeli proizvoditi don i ću-sele rujem i šiškom. Tako se počelo i s preradom govedih kože.

Izrađena se koža izvozila ponajviše u Sarajevo i Dubrovnik, a poslije 1878. i u Budimpeštu.

Tabačkim su se poslom bavile ove porodice: Doze, Džinići, Šljive, Zametice, Omeragići, Nišići, Tuzlaci, Kazazići, Ušte, Merdani, Šahbazi, Palalije, Kurtovići, Hadžići, Drinkovići i Husići. Bilo je i takvih radnika, kojima je glavno zanimanje bilo ratarstvo, ali su se bavili ponešto i ovim obrtom. Neki članovi porodice Kurtovića izišli su na glas kao vrsni majstori i dobiše pridjevnik *Tabe* (a njihovi potomci *Tabovići*).

Poznato je da su tabaci pojedinih mjesta imali određeno područje u kome su mogli kupovati sirovu kožu. Jelečki tabaci su kupovali kožu u susjednim selima i po kotarevima Gacko i Nevesinje, ali i po drugim gdje je bilo istih obrtnika (Rogatica, Čajniče, Višegrad, Pljevlja).

Kao i drugdje, tako su i u Jeleču tabaci imali svoj esnaf s čehajom na čelu. Uza nj su bili i ostali funkcioneri esnafske londže, a u poslovanju su se pridržavali svojih pravila poznatih pod imenom *pirnama*. Još i danas se zna za *pirnamu*, ali ne za njen prvi izvor. Kako mi je godine 1935. pričao moj bivši učenik Muharem Šljivo, *pirnama* je ferman kojim je regulirano poslovanje tabaka i kome se morao svatko pokoravati. Čehaja se brinuo da se svi drže propisa *pirname* i tko bi uradio protivno, tome bi udario degenek. U Jeleču se zna da tabak nije smio kupiti kože od krepane životinje, dok je vlasnik ne bi osušio. I to je, kažu, branila *pirnama*.

Za šegrta se zna da je tri godine učio zanat i nakon toga vremena bio oslobođen. Dobio bi *testir*.

Testir je davao *jehubaba* (iskrivljeno od *ahubaba*). To se vršilo uz naročitu svečanost, koja se ovdje zvala *dolalma*, a sasto-

²⁷⁾ H. Šabanović, Evlija Čelebija II, Sarajevo 1958, str. 176.

²⁸⁾ H. Kreševljaković, Čengići, Sarajevo 1959, str. 18—20.

jala se u pečenju na ražnju. Na ražnju se pekao vo, u volu ovan, a u ovnu horoz (pijevac), a u horozu jaje. Kad bi jaje bilo pečeno, pečen je i ražanj. Slična svečanost po drugim mjestima nije mi poznata.

Reforme u Turskoj zahvatile su i obrt. U Stambolu je otvorena kožarska škola, a namjeravalo se da se takav zavod otvori i u Bosni. Jeleč je, koliko mi je zasada poznato, jedino mjesto u Herceg-Bosni iz koga su poslana dva tabaka u Stambol na državni trošak da u kožarskoj školi izuče ovaj obrt na modernoj podlozi. Ta dva Jelečaka zvali su Osman Hambo, zvan usta (majstor), i Omer Hukara. Oni su tabački zanat izučili u Stambolu, vratili se kući, ali nisu mogli znatnije utjecati na razvoj ovog obrta, jer je okupacijom Bosne i taj obrt počeo naglo propadati. Više je ovdje učinio sarajevski tabak Džafer, koji je 1869. opremljen ovamo da nauči Jelečake bojiti kožu.

Bosanski valija Safvet-paša proputovao je između 13. kolovoza i 15. rujna 1869. dobar dio hercegovačkog i novopazaruskog sandžaka, pa se svrnuo i u Jeleč i uvjerivši se da jelečki tabaci nisu vješti bojenju kože, odmah im spremio spomenutog majstora iz Sarajeva, a nešto kasnije poslao je, na njihovu molbu, Hambu i Hukaru u Carigrad. Nakon pet mjeseci spremio je mostarski mutesarif valiji u Sarajevo nekoliko crno i crveno obojenih koža iz Jeleča s izvještajem o napretku tabačkog obrta u tom mjestu. Izrađivao se naročito dobar sahtijan po arapskom receptu, a od 1870. i kajsar.

Nakon okupacije nastale su nove potrebe, koje se umnogom nisu mogle podmiriti proizvodima primitivne domaće industrije. Tvornička roba počela je osvajati domaće tržište, a to je osjetio naročito tabački obrt. Ali kako je koža što se izrađivala u Jeleču bila poznata zbog svoje vrsnoće, za nju se zainteresirala i nova uprava. Ministar Kallay došao je na misao da taj obrt u Jeleču unaprijedi i sačuva od propasti. Stoga je vlada 1892. godine podigla u Jeleču modernu tvornicu koža u koju su domaći tabaci stupili kao radnici. Otvaranjem te tvornice prestao je rad u taphanama. Godine 1894. tvornica je znatno proširena. Posao je išao vrlo dobro. Izrađivalo se godišnje 80.000 komada ovčijih i kozijih koža, a uz to se dobivalo do 70.000 kg vune. Ruja se trošilo do 200.000 kg. Ali ljudi kojima je bilo povjereno rukovodstvo upropastili su ovaj posao, pa je tvornica godine 1898. zatvorena. Deset godina kasnije ustupljen je tvornički uređaj Ašeru Alkalaju, koji je sličnu tvornicu montirao u Sarajevu na Mošćanici, između Hanića i Darive²⁹⁾.

U Jeleču je živjelo još 1936. nekoliko ljudi koji su se bavili tabačkim poslom i rado se sjećali svečanosti dolalme, a još je 1935. bio na životu Omer Hukara, starac od sto ljeta, živi svjedok sretnih dana tabačkog poslovanja.

Kako je već spomenuto, u Jeleču je bio uvijek pokoji sarač i pokoji *firaledžija*. Njihovim proizvodima podmićivali su se Jeleč i okolina. Kako je u ovom kraju bilo mnogo feudalaca koji su nosili firele (postule ili jemenije), to su oni bili glavne mušterije jelečkih tabaka. I saračkog i firaledžijskog rada nestalo je osnutkom tvornice koža u Jeleču.

²⁹⁾ H. Kreševljaković, Jeleč, Novi Behar, IX, 1935—36, str. 347—348.

6. RUDO

Današnje Rudo leži na desnoj obali Lima, u koji se ovdje salijeva rječica Krupa, i na željezničkoj pruži Medeđa — Uvac. Tu živi oko 500 stanovnika. To je novo Rudo, dok je staro Rudo stajalo na lijevoj obali Lima, a stradalo je od velike poplave 1896.

Rudo je osnovao nešto prije godine 1558. bosanski sandžak-beg Mustafa-beg iz porodice Sokolovića. Ovuda je udarao put iz Užica u Bosnu, pa se osjetila potreba izgradnje mosta preko Lima. Sokolović je najprije isposlovao kod sultana mulkiziranje praznog mjesta Ruda njiva, onda tu podigao most i više drugih zgrada, a među njima jedan han, više dućana na trgu, dvije stupe s tabačkim dućanima i jedan mlin na Krupi. O tome je zapisao zakladnicu sredinom muharema 966 (24. X 1558). Svi stanovnici Rudoga, bez obzira na konfesiju, bili su oprošteni od svih poreza³⁰⁾.

Kada je ovuda propuтовao Evlija Čelebija 1664. godine, bilo je u ovoj varošici, pored ostalog, 400 kuća, 50 dućana i dva hana. I Evlija ističe važnost mosta na Limu.

Za vrijeme I srpskog ustanka Rudo je spalio Karadorde i iza toga se ta varošica vrlo sporo oporavljala. Godine 1879. bilo je u Rudom svega 85 kuća sa 427 stanovnika, nekoliko dućana i mlinova. Obrtom i trgovinom bavilo se samo 7 osoba.

Godine 1664. bila su ovdje dva hana, od kojih je jedan pripadao Sokolovića vakufu i nastao je pri osnutku ove varošice, a drugi je nastao kasnije, ne zna se čiji je bio. Sokolovićev je han radio godine 1774, a propao je zajedno sa svim zadužbinama i drugim vakufskim objektima u doba prvog srpskog ustanka. Šta je bilo s onim drugim hanom, ne zna se.

Tabaci. Sokolovića zakladnica jedini je izvor koji zna za tabački obrt u Rudom. Mora da se ovaj obrt ovdje nije dugo održao, jer ga Evlija Čelebija ne spominje. Taj obrt bi bio jedini koji je u Rudom mogao raditi za izvoz.

Mlinovi. Jedan mlin sa četiri vitla sagradio je prije 1558. osnivač ove varošice i njegov ga je vakuf održao i nakon godine 1878.

7. SREBRENICA

Srebrenica leži u gorovitom i raznim mineralima bogatom kraju. Rude toga kraja eksploatisali su Rimljani, a eksploatisane su i u doba bosanskih vladara u jačoj mjeri. O tome je pisano kod nas pa bi bilo suvišno ponovo o tome govoriti³¹⁾.

³⁰⁾ Vakufnama u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 96.

³¹⁾ V. Radimski, Dva rimska kamena iz okoline Srebreničke, GZM I, (1889); Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, GZM III, (1891); Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice, GZM IV, (1892); Rimsko sredovjekno grobište kod Loznice u kotaru srebreničkom, GZM IV (1892); Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice, GZM VI, (1894); Rimska razvalina Gradina Mihaljević u kotaru srebreničkom, GZM VII (1895); Tatomir Vukanović (V. Čorović), Srebrenica u srednjem veku, GZM, Nova serija 1946; Mihailo Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjevjekovnoj Srbiji i Bosni, I deo, Beograd 1955.

Turci su zauzeli Srebrenicu godine 1463. te nastavili eksploataciju rudnog bogatstva, naročito srebra. Ovdje je postojala u XVI stoljeću i kovnica akči, koja se izričito spominje godine 1557. Krajem XVI stoljeća zamro je rad na eksploataciji srebra. Pod Turcima javlja se ovdje *učinjanje kože* i to je jedini obrt po kome je bila Srebrenica poznata. Koža se nije učinjala u samoj Srebrenici, nego u selu Klotijevcu, što leži pri obali Drine kojih 15 km istočno od Srebrenice. Taj je kraj bio bogat stokom sitnog zuba, naročito ovcama, a tu raste odličan ruj, potreban pri učinjanju kože. Tko je i kada donio ovaj obrt u Klotijevac, ne zna se, ali se zna da je klotijevačka mješina bila izvrsna. Učinjenu kožu donosili su seljaci u Srebrenicu i ovdje je prodavali trgovcima, a ovi su je dalje preprodavali obrtnicima u Sarajevu, Posavini, a ponešto i u Slavoniji. U Klotijevcu se radilo sve do II svjetskog rata. Posljednji Klotijevčani koji su se ovim poslom bavili bili su Halilovići i Zelemi. Oni i danas ponešto rade za cipelare Srebrenice.

Dunderi. Srebrenički srez poznat je još i po svojim dunderima. On se dijeli u dva dijela: Osać i Ludmer. Osaćani su poznati kao zidari a Ludmerani kao tesari. Oni rade kod kuće, ali mnogo više odlaze na rad u razne krajeve zbog viška radne snage, jer je zemlja neplodna. Naročito odlaze u sjeveroistočnu Bosnu i zapadnu Srbiju. To kretanje na rad iz srebreničkog sresa počinje od Blagovijes'ti do Đurđeva dne, a vraćaju se kući od Mitrova dne do Arhandelova dne. Na radu se pred tuđima ljudima služe posebnim govorom od stotinjak riječi. Taj svoj govor oni sami nazivaju banjačkim ili majstorskim³²⁾. Jedno vrijeme u jednom dijelu Srbije bilo je samo ovih dundera, tako da neki autori govore o osaćanskom periodu srpskog neimarstva. Koliki je broj ovih dundera prelazio u Srbiju, vidi se iz jedne bilješke u službenom listu Bosni koja glasi: »Od žitelja pak srebreničkoga kadiluka, koji su po običaju svake godine u početku ljeta radi vršenja svoga zanata na onu stranu prelazili, i koji se u prošloj godini povodom rata nijesu mogli u svoju domovinu vratiti, nego u Srbiji ostali, vratilo se je sada sto i deset svojim kućama³³⁾«. I Osaćani i Ludmerani, dunderi, pravoslavne su vjere.

8. ROGATICA

Rogatica leži u jednoj vrlo lijepoj kotlini, kroz koju protječe rijeka Rakitnica, lijeva pritoka Prače. Ovuda prolazi i drum koji je nekada vezao Sarajevo s Carigradom i bio dobro frekventiran. Tragovi ljudskih naselja nalaze se od mlađeg kamenog doba do naših dana.

Rogatica se prvi put spominje 1425. godine u vezi s prijenosom robe iz Dubrovnika u Rogaticu³⁴⁾. Toga vremena bila je Rogatica u državi moćnih bosanskih dinasta Jablanića-Pavlovića, čije je sjedište bilo u gradu Borču iznad lijeve obale Prače. Premda je ovaj kraj bio

³²⁾ (Alija Nametak), Banjački govor na području Srebrenice, Bilten Instituta za proučavanje folkloru, Sarajevo, sv. III (1955), str. 85.

³³⁾ Bosna od 9. juna (21. VI po novom) 1877. godine.

³⁴⁾ M. J. Dinić, Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina. JIČ. god. III, str. 127.

pod turskom vlašću od 1463. godine, u Rogatici je bilo sve do početka XVI stoljeća u velikoj većini kršćansko stanovništvo i imalo je svoga kneza.

Godine 1491. bio je rogatički knez Radin Vukašinović. Iz jednog berata sultana Bajezita II od 7. ševala 896 (13. kolovoza 1491) saznajemo da se posredovanjem hercegovačkog sandžak-bega Mustafabega, novskoga kadije Mula Hasana Idrizovića i novskog emina Mehmeda daje u zakup na 3 godine novska, primorska i risanska carina i solila konzorciju u najam. Članovi konzorcija su Vuk Božidarović iz Olova, Aleksa Tvrtković iz Dračevica i Cvitko Radoević iz Goražda. Njihovi su jamci knez Radić Pribinić i Pavko Radoević iz Olova, knez Radin Vukašinović iz Rogatice, Nikola Stipanović iz Goražda, Vukac Ugarković i Rajko Nonović iz Ljubomira, Ratko Sasović iz Dračevica i Nikola Milanović iz Novoga³⁵⁾.

Tek od početka XVI stoljeća počinje se Rogatica jače izgrađivati. U tom i XVII stoljeću sagrađeno je više javnih i privatnih zgrada, 7 džamija, jedna banja, dva kamena mosta preko Rakitnice, tekija, medresa, više mekteba i dva prostrana hana. U ovo doba nastaje i mala čaršija s više raznih obrta od kojih su neki radili i za izvoz. U upravnom pogledu Rogatica je bila na teritoriju višegradskoga kadiluka do iza 1565. godine, a onda je postala samostalan kadiluk. U Rogatici je bilo sjedište jednog odjela jeničara, kojim je zapovijedao serdar. Od XVIII stoljeća imala je i svoga ajana.

Jedan jak vakuf osnovao je u Rogatici 1558. godine Husein-beg, sin Ilijasov, koji je svojim zadužbinama doprinio ekonomskom razvitku Rogatice. Za svoju džamiju i jedan mekteb u Rogatici a jedan u selu Vrhbarju uvakufio je on jednu javnu banju, 21 dućan, jednu tabačku radionicu na Topliku, pritoku Rakitnice, tri mlina i jednu stupu za valjanje sukna na Rakitnici, jedan han i više drugih objekata. Osim toga, uvakufio je gotovinu od 76.430 srebrenih akči, njegova žena 15.016 akči, a sestra 3.000 akči, i odredio da se ovaj novac daje poslovnim ljudima uz 10% kama'a³⁶⁾. Nekako u isto doba ili malo kasnije uvakufio je drugi legator, Šudžadudin, jedan prostran han i više dućana za uzdržavanje svoje džamije. U jednom opisu iz 1665. godine navedeno je da Rogatica ima oko 600 muslimanskih kuća i 10 džamija³⁷⁾. Oba ova broja nisu pouzdana. Prema popisu od 1879. godine bile su ovdje 444 kuće sa 1.831 stanovnikom. Tada se obrtom i trgovinom bavilo oko 90 ljudi.

U turskim izvorima Rogatica se zove Čelebi Pazar, a ovaj naziv biće u vezi s Mehmed-čelebijom, sinom Isabega Ishakovića.

Esnafi i obrti. Još od prije 1558. godine bili su zastupljeni ovi obrti: tabaci, čizmedžije, terzije, kujundžije, kovači i dunderi. Osim ovih šest vrsta obrtnika, bilo je, svakako, i drugih, kao što su pekari,

³⁵⁾ Dr. Ćiro Truhelka, Tursko slovenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911, str. 103.

³⁶⁾ Vakufnama u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, broj 534.

³⁷⁾ E. Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis, ab anno 925 asque ad annum 1752, Zagreb 1892, str. 477.

mlynari, berberi itd., a to znači da se u Rogatici oko godine 1558. formirala lijepa čaršija. Godine 1933. boravio sam više dana u Rogatici i razgovarao sa starijim ljudima, ali o opstanku esnafa nisam mogao baš ništa saznati. Znali su samo to da su šegrtima majstori davali testir. Rogatičani su slali svoju djecu i u Sarajevo da izuče neki obrt. O tome ima nešto podataka u sarajevskim saračkim defterima iz 1797. i 1822. godine.

Tabaci. Tabačke radionice bile su uz rijeku Rakitnicu, kao i uz njen desni pritok Toplik. Na Topliku je radila i jedna taphana prije 1558. godine. Njen vlasnik bio je neki tabak Hajdar i on je tu svoju taphanu prodao Husein-begu, koji ju je uvakufio za svoje zadužbine. Osim ovog tabaka, radio je u isto doba u Rogatici i tabak Bajazid, sin Ferhatov. Tabački se rad mogao ovdje dobro nazviti, jer je okolina bogata stokom. Rogatički tabaci su najviše izrađivali bijelu mješinu i izvozili je u Sarajevo, a, valjda, i u druga mjesta gdje nije bilo tabaka. Tabaci su i ovdje, kao i u drugim mjestima, imali svoj esnaf. Neki tabak Alija uvakufio je lijep komad zemlje za popravak mosta kraj Musale. Kada, ne zna se, jer se zakladnica nije sačuvala. Posljednja taphana prestala je raditi godine 1914. Njen je vlasnik bio Osmanaga Akšamija.

U Rogatici je bilo u manjem broju sarača i čizmedžija.

Sarači. Znamo da je jedan sarač radio godine 1557. Iz jednog kupoprodajnog ugovora od sredine džumade II 964 (11—20. IV 1557) vidi se da je ovdje živio i radio sarač Barjigit i da je imao neko zemljište u mahali Atik džamije³⁸). Izgleda da ovih obrtnika nije bilo u Rogatici nikada u većem broju i zbog toga su slali djecu da izuče sarački zanat u Sarajevu. Iz sarajevskih saračkih deftera od godine 1212 (1797) i 1238 (1822) vidi se da je u sarajevskom saračkom esnafu bilo Rogatičana. U defteru od 1212. navedeni su kao Rogatičani Ferhat, sin Mustafin, i Ismail, sin Alijin, a u defteru od 1238. Halil Semić, sin Mustafin, Osman Rohota, sin Ibrahimov, Ahmet Subašić, sin Sulejmanov, Ahmed zvani Rogatičanin, sin Mula-Salihov, i Zejnil zvani Rogatičanin, sin Mehmedov.

Čizmedžije. Od sarača bile su u Rogatici po svoj prilici nešto brojnije čizmedžije. U Husein-begovoj zakladnici navedeno je među svjedocima i šest čizmedžija, i to: Mehmed, sin Abdulahov, Kurt, Memija, Jusuf, Mehmed i Davud, sin Mehmedov. I ovaj se obrt održao ovdje i poslije 1878. godine.

Terzije (krojači). U spomenutoj zakladnici potpisano je među svjedocima pet terzija: Alija, sin Mehmedov, Piriya, sin Abdulahov, Nesuh, Mustafa Hercegovac i Kurt, sin Behramov. Kako sam slušao, u Rogatici je bilo terzija dobrih majstora, koji su radili po narudžbi i umjeli lijepo vesti. Oni su ponajviše radili za begovske porodice, kojih je u Rogatici i rogačkoj okolini bio znatan broj. Poslije 1918. godine zamro je i ovaj obrt. Nekada je bio ovdje i pokojni *abadžija*, koji je krojio raznu odjeću od domaćega sukna, a kako je već rečeno, bilo je ovdje i stupa za valjanje sukna.

³⁸) Sidžil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci br. 139, str. 147/2.

Kujundžije. U istom izvoru nalazimo i spomen kujundžiji Huseinu, i to je jedini za koga znam da je ovdje radio.

Kovači. Ovim su se poslom najviše bavili Cigani, a izrađivali su samo sitne predmete i radili za domaću potrebu. Još 1558. spominje se jedan kovač sitnih predmeta, *čelengir*, neki Sadija.

Dunderi. I ovih je obrtnika bilo u Rogatici. U doba legatora Husein-bega živio je ovdje jedan mimar (neimar), ili graditelj, neki Jusuf. Među dunderima moralo je biti i *sujoldžija*, jer je Rogačica od davnina imala svoj vodovod.

O drugim obrtnicima, kao što su nalbanti, pekari, berberi, mlinari itd., nisam u izvorima našao nikakvih podataka.

Čilimi. Tkanje čilima je kućni obrt, a ovdje je odavno odomaćen. Rogatički čilimi, koji su bili predmetom izvoza, nisu naročitog izgleda, ali su vrlo trajni.

9. TEŠANJ

Tešanj, stari grad i varoš, leži na rječici Tešanjki, desnoj pritoci Usore. Premda je tešanjski grad nastao u doba bosanske samostalnosti, o njemu i kakvom podgradu pod njim nemamo nikakvih sigurnih podataka do 1520. godine³⁹). Jedino je, što se sigurno zna, Tešanj bio u vlasti ugarskoj nakon pada bosanskog kraljevstva pa sve do godine 1520, kada su ga Turci definitivno zauzeli. Turci su ovaj kraj, ili, točnije da kažem, tešanjsku nahiju, pripojili kadiluku Brod (Travnik) i u toj nahiji nalazio se Tešanj 1530. godine⁴⁰). Iza 1556. postao je samostalan kadiluk.

Pod gradom počela se razvijati varoš i u njoj čaršija. U toj varoši sagradio je Ferhad-beg džamiju, presvođenu kupolama, 1564. godine i više drugih zgrada⁴¹). Po Memibegovića opisu, napisanom u trećem deceniju XVII stoljeća, u Tešnju je bilo oko 200 kuća⁴²), a do 1655. porastao je ovaj broj na 300 kuća sa tri džamije⁴³). Prije 1630. sagrađena je ovdje jedna medresa, koja je radila do 1918. Varoš se i dalje razvijala pa je 1879. bila u Tešnju 1.221 kuća sa 5.372 stanovnika. Od 1840. godine organizirana je pravoslavna parohija i otvorena srpska osnovna škola. Godine 1869. otvorena je ruždija, niža srednja škola za učenike svih konfesija.

Kako je Tešanj nakon izgradnje željezničke pruge Brod-Sarajevo 1882. ostao po strani od glavnog drumca, varoš je od toga vremena u opadanju. Još od XVIII stoljeća pa sve do poslije 1878. ovo je bio

³⁹) Đ. Mazalić, Tešanj, GZM 1953, str. 289.

⁴⁰) Dr Č. Truhelka, Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba, GZM XXIV (1912), str. 214.

⁴¹) Ferhad-beg je umro u Tešnju i pokopan je u groblju prekoputa svoje džamije. Na nadgrobnom spomeniku ima natpis s godinom smrti, ali kako je spomenik bio nekad prelomljen, okovan je gvozdenim pojasom, pa se ne da pročitati. Čini se da je ovaj Ferhad-beg identičan s bosanskim sandžak-begom Ferhad-begom koji je u Sarajevu sagradio džamiju Ferhadiju i koji je, kako je to otkrio Đoko Mazalić, bio član porodice Desisalića.

⁴²) F. Rački, o. c. str. 188.

⁴³) Fermendžin, o. c. str. 477.

obrotni i upravni centar ovoga kraja i u njemu se razvila povećana čaršija, u kojoj je oko 1878. bilo 294 trgovca i obrtnika.

Čaršija. Tešanjaska čaršija se sastojala od više ulica, koje se zvala Gornja čaršija, Sulkija, Hadži Nesuh, Avdi-paša i Serava. Tu je čaršiju zadesio požar 1893, koji je uništio preko 30 objekata⁴⁴). Jedino se očuvalo u starom izgledu Gornja čaršija, jer je požar nije zahvatio. Tu je danas 39 dućana, koji se zatvaraju čefencima. Od toga su u njima 33 trgovačke i obrtničke radnje, a u šest rade kovači. Osim toga, očuvalo se još 19 magaza od kamena, od kojih su neke služile kao trgovačke radnje a neke kao magacini. Zatim je bilo više taphana uz Tešanjku.

Tešanjaska čaršija imala je i svoga muhtesiba (tržnog nadzornika).

Hanovi. U posljednje doba bila su u Tešnju tri hana, i to: Vidin han, Čaćin han, a radila su do 1912, i Bilalovića han, koji je zatvoren 1930. Vidin han, pod kojim je bio zatvor, prozvao se po Vidinu, centralnoj turskoj kaznionici u Bugarskoj, u koji su otpremeni kažnjenici na dulju robiju. Ali u Tešnju je bilo hanova i u starije doba. Jedan karavansaraj (besplatno konačište) osnovao je Ferhad-beg prije 1564. godine. Sredinom XVII stoljeća bila su najmanje dva hana u Tešnju, jer se u jednom defteru spominju imena dvojice handžija.

Obrt. Iz jednog deftera pisanog 1639. do 1642. godine, u koji je tešanjski kadija zavodio gotovinu tešanjskih vakufa i pupilarnog novca, vidi se da je tada Tešanj bio jak ekonomski centar. Iz tih glavnica posuđivali su novac uz 15% trgovci i obrtnici, pa onda drugi građani i seljaci, kako muslimani tako i kršćani. Prema tom defteru, bilo je u Tešnju oko 20 raznih obrta. Tu su navedeni slijedeći obrtnici: ekmekčija 1, halvadžije 3, šerbedžije 4, pirjandžija 1, terzija 17, berbera 10, kasapa 3, sarača 5, tabaka 19, čizmedžija 9, papučara 9, ćurčije 3, kujundžija 5, kalajdžije 2, mu'abdzija 1, sabljara 6, samardžija 7, kavedžija 1, buzadžija 1 i mlinar 1. Osim ovih spominju se još dvojica handžija, jedan staretnar, dva-tri trgovca i bakala, jedan telal i 3 gvoždara. Koliko je zapravo bilo pripadnika kojeg obrta, ne znamo, jer se ovdje spominju samo dužnici, jamci i svjedoci⁴⁵).

Kako se iz gornjih brojeva može zaključiti, najbrojniji su bili tabaci i terzije, koji su sigurno radili i za izvoz.

Esnaf. U Tešnju su postojali i neki esnafi. Sigurno se zna da su svoje esnafe imali tabaci i terzije. U spomenutom defteru spominje se jedan ahubaba, imenom *Nurullah*. Biće da je ovaj Nurullah bio opunomoćenik glavnog ahubabe iz Kir Šehera, kako je to bio običaj i po drugim mjestima gdje je bilo tabaka. Čini se da su i pekari imali svoj esnaf, dok o esnafima drugih obrta nemam nikakvih podataka.

Pojedini obrti. Tabaci su bili sigurno najbrojniji obrt u Tešnju a izrađivali su bijelu mješinu, bijeli sahtijan i don, u posljednje doba samo za opanke. Radili su i za izvoz. S obzirom na veliki broj tabaka

⁴⁴) Sarajevski list, br. 50 od 30. IV 1893.

⁴⁵) Ovaj defter bio je u posljednje doba vlasništvo Hadži-bega Džuve, a za vrijeme prošloga rata negdje je zagubljen.

u 4. deceniju XVII stoljeća biće da počeci ovog obrta padaju u drugu polovinu XVI stoljeća. I kasnije su tabaci u Tešnju bili brojni. Oni su ovdje imali svoju džamiju. Od 1878. godine tabački obrt je i ovdje u opadanju, ali se održao sve do godine 1945. U posljednjih pedesetak godina bavile su se ovim obrtom porodice Brke, Sarači, Srkalovići, Mešići, Panjalići i Hodžići, a radili su u 8 taphana. Posljednji tabak koji je imao i svoju taphanu bio je Hasan Brka, a umro je godine 1941. Iza prvog svjetskog rata išao je Fejzo Brka u Sloveniju radi usavršavanja u svom zanatu, jer su dotada svi tešanjski tabaci preradivali kožu na stari način.

Tabačke radionice bile su najprije uz desnu obalu Tešanjke, i to ondje gdje je kasnije sagrađeno kino, a prenesene su oko 300 m nizvodno godine 1882, kada je reguliran tok Tešanjke, na mjesto zvano Trčica, po istoimenoj vodi Trčici. Kraj u kojem su bile prvobitno taphane sačinjavao je zasebnu mahalalu (Debaghanu), koja se spominje još 1757⁴⁶⁾.

Sarači su izrađivali konjsku opremu i razne druge predmete od kože osim građanske obuće. Svojim proizvodima podmirivali su potrebe Tešnja i tešanjskih sela. Na glasu su bili tešanjski opanci, koje spominje i jedan pisac, navodeći kako se njima snabdijeva selo Čečava⁴⁷⁾. Čini se da ih je bilo mnogo. I ovaj se obrt pojavio u Tešnju prije godine 1639, a održao se do iza I svjetskog rata. U Tešnju postoji i porodica s prezimenom Sarač. Tešnjaci su se ponešto podmirivali kod sarajevskih sarača. Tako se u ostavštini jednog sarajevskog sarača iz godine 1788. spominje Avdija Džabija iz tešanskog kadiluka, a iz ostavštine drugog sarača od godine 1792. navode se zimije Vuk i Risto iz Tešnja kao dužnici.

Čizmedžije su izrađivali građansku obuću. Nekada su, čini se, bili brojniji i od sarača. Po izradi predmeta oni su se dijelili u čizmare, papučije, firaledžije i mestvedžije. Prema gornjem popisu, u Tešnju je bilo čizmara, papučija i firaledžija. Godine 1756. spominje se neki Mustafa čizmedžija kao svjedok pri popisu ostavštine menzildžije Ahmeda, a 1752. čizmedžija Alija kao dužnik⁴⁸⁾.

Ćurčije. I ovaj je obrt bio zastupljen u Tešnju, makar i u manjem obimu, a poodavno je zamro. Od trojice ćurčija što se spominju oko godine 1640. jedan je musliman, a dvojica su kršćani, i to Radivoj iz Ružetića i Ivan iz Sivše.

Mutabdžije su tkale predmete od kostrijeti. U gornjem spisku spominje se samo jedan mutabdžija. Kad sam pred kojih 25 godina raspitivao za razne obrte u Tešnju, nitko mi nije znao reći da je ovih obrtnika bilo ikada u tome mjestu. Bilo je ovdje nekada i čebedžija. Spomen im se sačuvao u prezimenu jednog pekara koji se spominje sredinom XVIII stoljeća.

⁴⁶⁾ Ovaj drugi sidžil bio je vlasništvo Mehmed-efendije Hulusije iz Žepča.

⁴⁷⁾ Bosanska vila, II, str. 23.

⁴⁸⁾ Po tradiciji, tešanske firale su bile svakodnevna obuća Tešnjaka; petkom su oblačili sarajevske firale (jemenije), a o Bajramu edrenske.

Terzije. Iza tabaka i čizmedžija najbrojnije su bile terzije (krojači). Već sredinom XVIII stoljeća sretamo se i s prezimenom Terzić, a članova te familije ima i danas u Tešnju. Jedan Terzić, imenom Mehmed, naveden je u jednoj ispravi iz godine 1756. kao svjedok, a kao terzija naveden je iste godine Muhamed, sin Ibrahimagin. Veliki broj terzija u Tešnju radio je, sigurno, i za izvoz jer su njihovi proizvodi prevazilazili potrebe i varoši i sela.

Bojadžija nije bilo mnogo, a bavili su se bojenjem raznih tkanina. Bojadžija Husein-baša bio je dužnik menzildžije Ahmeda u godini 1752. i kako se iz ostavinskog spisa vidi, njegov je dug iznosio 6.000 akči, od čega je bio otplatio samo 470.

Kalajdžije. Kako je kuhinjsko sude i sude za vodu bilo pretežno od bakra po našim varošima, ponešto i po selima, a proizvodilo se isključivo u Sarajevu, to je po ostalim mjestima moralo biti kalajdžija koji su kalajisali sude. I oni se javljaju u Tešnju dosta rano, a bilo ih je gotovo sve do naših dana, i to uvijek u manjem broju. Međutim u jednom sidžilu iz sredine XVIII stoljeća navedeno je kako u Tešanj i njegovu okolinu dolaze kalajdžije iz Albanije po poslu.

Sabljar. U Tešnju se sablje nisu kovale, nego popravljale i oštrile. Ovdje je bila gradska posada koja je nosila sablje, a bilo je dosta i feudalne gospode i vojnika. Od XVIII stoljeća taj se broj povećao osnutkom Tešanjске kapetanije. Povećao se broj vojnika i zapovjednika i ovi obrtnici mogli su imati ovdje posla sve do polovice prošlog stoljeća, kada ovih obrtnika nestaje. Nisam našao spomena tufegdžijama (puškarima), ali Tešanj, sigurno, nije bio bez njih.

Kujundžije (zlatari). Jedini spomen ovim obrtnicima očuvao se u već često navodenom defteru, pa mi o njima nije više ništa poznato.

Mlini i mlinari. Uz postanak Tešnja u najužoj je vezi postojanje mlinova i mlinara. U pisanim izvorima vrlo rijetko se spominju mlinari, zbog toga što je to bila puka sirotinja, pa nisu uzimani ni za svjedoke, a nema im spomena ni kao dužnicima, a pogotovo kao vjerovnicima. Još i danas postoje u Tešnju četiri mlina, ali ih je moralo biti, sigurno, i više prije, dok se brašno nije uvozilo sa strane.

Pekari (ekmegdžije). U našem spisku spominje se samo jedan pekar. Njihov broj nije bio nikada velik. Jedno vrijeme bilo je u Tešnju šest pekara i radili su naizred. U tešanjskom sidžilu zapisano je 1757. da su slijedeći pekari dali pred sudom obavezu da će kuhati čurek težine 240 drama, a radiće naizred: Mustafa Mandžuka ponedjeljkom, Mehmed Hurem utorkom, Turali i Bokan Mustafa srijedom, Alija Hurem i Husein Čebedžija četvrtkom i Osman Ekmić i brat mu Mehmed odobaša subotom⁴⁰⁾. Pekar Alija spominje se kao svjedok 1780. godine.

Brašno i hljeb mjerili su se okom a žito šinikom. Šinik pšenice vagao je 80 oka, šinik ječma 60 oka, a šinik zobi 40 oka. Ove su mjere zapisane 11. zilkade 1170 (22. VII 1757). U istom sidžilu navodi se da

⁴⁰⁾ Tešanjски sidžil.

je zbog suše u spomenutoj godini izdala ljetina. Tešanjski kadiluk bio je obavezan davati žito za vezirov konak. U ovo doba sijao se oko Tešnja i kukuruz.

Kasapi su takode davali obavezu sudu da će opskrbljivati stanovništvo mesom oko godine 1754. Tu su obavezni preuzeli na sebe kasapi Ahmed, drugi Ahmed, Bajram Uzun i Kara Ismail.

Aščije. U našem spisku spominje se jedan pirjandžija, ali se ne kaže da je aščija. Od tešanjskih aščija poznati su mi Mehmed-baša, koji se spominje dva puta kao svjedok, i to jedanput kao svjedok na vjenčanju jednog kršćanina. Iz jedne bilješke vidi se kako se u aščinici oko godine 1753. jelo i na račun.

Oko godine 1640, a svakako i prije i kasnije, bilo je u Tešnju halvedžija, šerbedžija i buzadžija.

Kavedžije. U Tešnju se dosta rano javlja uživanje kave. Prije 1639. godine postojala je ovdje barem jedna kafana. Godine 1640. spominje se kavedžija Husein kao svjedok berberu Hamzi pri uzimanju zajma iz jetimske imovine hadži Hasanovih malodobnika⁵⁰). Kavedžija Muhamed Čelebi živio je i radio 1757, a kavedžija Mehmed 1786. godine. Kasnije je bilo kavana sve više. I po nekim privatnim kućama pila se kava. To vidimo iz ostavinskog spisa umrlog menzildžije Ahmeda, sina Abdulahova, od 16. II 1166 (23. XII 1752), gdje je naveden ku'ahi-fildžan, ibrik i kutija.

Tešanjski tahmis dat je pod zakup 1282 (1865—66) godine za 4.324, a godine 1282 (1866—67) za 4.900 groša.

Potrošnja duhana u poznatim izvorima nema spomena, ali gdje se kava pila, tu se i duhan pušio. U Tešnju je bio lijep broj ljudi koji je uživao opijum (afiun). Trošili su ga ponajviše učeni ljudi koji su se obrazovali na Orijentu. Tih tirjačija bilo je još na početku ovoga stoljeća.

Mehandžije. U Tešnju i okolini od davnina gaji se šljiva i peče rakija. Među Tešnjacima bilo je ljudi koji su trošili alkohol. U nekim poznatim izvorima ne spominje se ni jedna mehana u Tešnju, ali ih je, sigurno, bilo, samo ne znam od koga vremena. U tešanjskom sidžilu ima jedna bujruldiya zborničkog mutesarifa Smail-paše od 3. V 1170 (24. I 1757) u kojoj se kaže kako se javno otvaraju mehane, čak i po selima. javno se proizvodi vino i rakija, što je povod raznim smutnjama i neredima, pa se to zabranjuje i traži se da se broj mehana svede na najmanju mjeru.

U ovo doba izvozile su se iz Tešnja i suhe šljive. Bujruldijom od 29. V 1171 (7. II 1758) dozvoljeno je Smailu iz Tešnja da može izvesti 1.000 oka suhih šljiva i 1.000 oka oraha svojom lađom u Beograd.

Berberi. Kao u svakom drugom većem mjestu, tako je i ovdje bilo berbera koji su se bavili i liječenjem rana. Prema našem spisku bilo ih je veći broj, jer su navedena desetorica. Godine 1640. spominje se neki

⁵⁰) Osman A. Sokolović imao je u rukama onaj prvi sidžil i iz njega je ispisao sve ono što ja ovdje donosim iz vremena od 1639. do 1642. godine. Taj Sokolovićev rad nosi naslov: Tešanj prije tri stoljeća, a štampan je u kalendaru Narodna uzdanica od 1942. godine, str. 166—177.

berber Hamza kao dužnik, a 1757. berberi: hadži Hasan, sin Ahmedov, onda drugi hadži Hasan i ponovo neki berber sin Ahmedov, svi kao svjedoci.

Dunderi. I ovih je obrtnika bilo u Tešnju i njegovoj okolini. Mora da su bili bolji majstori, jer su pozivani na rad i u druga mjes'a. Bujruldijom od 17. II 1169. (22. XI 1755) naređeno je tešanjском kadiji i drugim prvacima da pošalju u Travnik 20 dundera za popravak vezirskog konaka.

Ovdje je bilo i sujoldžija, jer je bilo nekoliko česama, čija je voda uzeta iz raznih obližnjih vrela, a dovodena je glinenim cijevima. Neke od tih česama rade i danas.

Kovači. Nemam podataka o kovačkom obrtu u Tešnju, ali mi je iz novijeg vremena poznata vještina nekih tešanjских kovača što potkivaju obična kokošija jaja minijaturnom željeznom potkovicom, koju pričvrste željeznim čavlicima a da ne razbiju ljusku.

10. MAGLAJ

Uz grad⁵¹⁾ koji je nastao u XIV ili XV stoljeću počela se razvijati varoš od XVI stoljeća uz desnu obalu Bosne po najnižim obroncima planine Ozrena. U toj varošici nastala je i mala čaršija, koja je do 1878. narasla na kojih 70 dućana, što su se okupili u Gornjoj i Donjoj čaršiji. Ti su dućani pretežno građeni, kao i u ostaloj Bosni, od drvenog materijala. Kroz Maglaj je prolazio drum Sarajevo-Brod, a od ovoga se u Maglaju odvajao drugi ka Tuzli. Od davnina postojala su ovdje dva hana, i to jedan na desnoj, a drugi na lijevoj obali Bosne⁵²⁾. Sve do godine 1886. prelazilo se preko Bosne u Maglaj skelom koju je država izdavala pod zakup. U obje čaršije bilo je do desetak trgovačkih dućana, a ostalo su bili razni obrtnici. Jedni i drugi podmirivali su potrebe varoši i njene bliže okoline. Jedini su krojači (terzije) radili i za izvoz.

Maglajska je čaršija dva puta jače stradala, i to oba puta od austrijskih upada u Maglaj: prvi put za provale princa Eugena Savojskog do Sarajeva, 1697, a drugi put za dubičkog rata, 1789. O ovoj drugoj provali Austrijanaca nemamo nikakvih pobližih podataka, dok se o onoj prvoj zna, jer je dobar dio Maglaja postao žrtvom požara. Dio Maglaja uz samu rijeku Bosnu stradao je ponekad i od poplava. Jedna jaka poplava bila je pred kojih dvjesto godina i tom je prilikom Bosna razorila cijelu jednu mahalū.

Koliko se zna, jedine su terzije u Maglaju imale svoj esnaf, premda je pored terzija bilo i drugih obrtnika u manjem broju. Od obrta koji su bili zastupani u Maglaju najpoznatiji su terzije i abadžije, zatim pekari, kavedžije i mehandžije, berberi, kovači, nalbanti, samardžije, dunderi i pećari (furundžije).

⁵¹⁾ Dr C. Truhelka, *Naši gradovi*, Sarajevo 1904. str. 80—84; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, *Naše starine* I. 1953. str. 7—47.

⁵²⁾ H. Kreševljaković. *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, str. 122—3.

Terzije (krojači) i abadžije sačinjavali su jedan esnaf. Kada se ovaj obrt udomaćio u Maglaju, nije mi poznato, jer o tome nemam nikakvih pisanih spomenika. Maglajske terzije bile su na glasu po vezu na kratkim gunjevima, fermenima i čakširama, a izradivali su i bolje vrste feredža. Vezli su zehom i zlatnim gajtanom. Čohu, gajtan i zeh, kao i ostali potrebni pribor, kupovali su kod maglajskih trgovaca, a ovi su te artikle nabavljali obično u Sarajevu. Znamenitije terzije krajem prošloga stoljeća u Maglaju bili su: Mustafa Terzić kao najbolji majstor (prezime mu kaže da su mu se i predi bavili tim poslom), Memaga Sečić, Smail Smailagić, Ibro i Husein Bilić i Ragib Lošić. Ova tri posljednja šili su abu. Maglajska prezimena zanatlijskog porijekla su još Terzi-mehići i Ustamujići.

Pekari (ekmekčije). U Maglaju je bilo 5 pekara, i svi su bili pravoslavni.

Kavedžije. U Maglaju je bilo pet kavana, i to tri u Gornjoj a dvije u Donjoj čaršiji. Najpoznatija je bila Đogina kavana, prozvana po nekom Đogi, a kasnije ju je držao Ibrahim Mehinović. U ove kavane dolazili su od zgrade do zgrade pjevači iz Bosanske Krajine i pjevali junačke pjesme.

U Maglaju je postojao i tahmis, a izdavan je pod zakup kao i po drugim mjestima. Maglaj je bio jedan od jačih potrošača kave u Bosni. To zaključujemo po visini zakupa za godine 1865/66. i 1866/67. U onoj prvoj godini iznosio je zakup 2.560 groša, a druge godine 2.585, i prema tome od 29 mjesta u kojima nam je poznata zakupnina stajao je Maglaj na dvanaestom mjestu. Godine 1868. ukinut je tahmis i kavedžije su same pržile i tukle kavu. Ovdje se tukla kava u drvenim džbecima.

Mehane. Do 1878. u Maglaju je bilo 6 mehana, u kojima se točila obično rakija. Mehane su držali pravoslavni. Rakiju su sami proizvodili. Okolina Maglaja poznata je po mnoštvu šljiva. Suha šljiva bila je predmetom izvoza.

Kovači. Sitne predmete potrebne u kućanstvu ovdje su kovali Cigani. Boljih kovača bilo je u Novom šeheru. Ulica iz Gornje čaršije prema Bosni zove se Kovačnica.

Nalbanti. Do hana na desnoj obali Bosne bila je jedna nabantnica, u kojoj je radio oko 1878. Smajo Herceg, koji se bavio i liječenjem konja.

U Maglaju je bilo nekoliko *samarđija*. Ovaj je obrt bio isključivo u pravoslavnim rukama.

Dunderi su bili mahom seljaci iz okoline Maglaja, a pripadali su svim trima konfesijama. Seljaci sela Globalice kraj Maglaja zovu se Dunderi, a katoličke su vjere.

Pećari. U Maglaju je bilo dobrih pećara (furundžija), među kojima je bio na osobitu glasu Hasan Mečević.

Sahat-kula. Od XVIII stoljeća postoji u oboru maglajskog grada sahat-kula, koja i danas radi. Od njena postanka uvijek je bio jedan službenik koji je sat navijao i popravljao. On je popravljao i kućne i

džepne satove i zvao se po tome Sahačija. Poznata su mi dvojica sahačija iz druge polovine XIX stoljeća: Mahmud Đonlija i Osman Mulahasanović, koji je umro nekoliko godina po okupaciji⁵³⁾.

11. STOLAC

Stolac leži u jednom plodnom i vodom bogatom kraju na rijeci Bregavi, lijevoj pritoci Neretve, u kraju koji je bio gušće naseljen od pradavnih vremena, o čemu svjedoče brojni ostaci iz predhistorijskog, rimskog vremena i srednjeg vijeka. Na jednom brijegu iznad Stoca vide se i danas ruševine starog grada Vidoškoga iz godine 1444. O samom Stocu imamo prvu vijest iz godine 1436. Nešto poslije 1465. pao je pod Turke. Čini se da se Stolac sve do polovine XVII stoljeća slabo razvijao, iako je bio središte kadiluka. Kroz Stolac je udarao važan drum koji je spajao još u srednjem vijeku Dubrovnik s glavnim rudarskim centrima u Bosni. Memibegovića opis kaže da se pod tvrđavom nalazi u ravnici dosta sela koja mogu zajedno s gradom dati samo 150 naoružanih ljudi⁵⁴⁾. Nešto kasnije, tj. 1664. godine, prošao je ovuda Evlija Čelebija. Po njegovu opisu, u Stocu je bilo 280 pločom pokrivenih kuća, a u čaršiji han i 20 dućana. Tada je postojala u Stocu jedna džamija, nazvana po sultanu Selimu I (1512—1520), i jedna mala javna banja. Banju je sagradio Silahdar Husejn-paša krajem XVI ili početkom XVII stoljeća. Od kandijskog rata pa sve do početka četvrtog decenija prošloga stoljeća u Stocu nije bilo pravoga mira koji bi pogodovao razvoju i grada i privrede, pa je ipak ovo mjesto napredovalo. Od godine 1645. pa do kraja XVII stoljeća više su puta napadale na Stolac mletačke čete, i to u januaru 1663, 1664, 30. VII 1678. i 1694. ili 1695. godine. Kroz čitavo XVIII stoljeće vladali su u Stocu neredi, bunili su se jeničari, dolazilo je do manjih sporova s Dubrovnikom, borile su se za prevlast dvije najmoćnije stolačke porodice, Rizvanbegovići i Šarići⁵⁵⁾, a prvih decenija XIX stoljeća bore se međusobno braća Rizvanbegovići. U tome vremenu dva puta je Stolac stradao od eksplozije baruta u gradu, koja je prouzrokovana udarom groma (1757. i 1840). Pa iako u Stocu nije za turskog vremena izgrađena nijedna monumentalnija zgrada, ipak su Stolac i njegova čaršija napredovali zahvaljujući čestitosti Stočana. Preko Bregave sagrađena su tri lijepa kamena mosta, sahat-kula i nekoliko lijepo građenih stambenih zgrada. Jednu džamiju sagradio je Ali-paša Rizvanbegović i za nju vezao jedan poveliki vakuf, najjači u Stocu.

Stolačka čaršija narasla je na 150 do 200 dućana s tri hana, a dijelila se u tri dijela: glavna čaršija oko Careve džamije i tepe, zatim čaršija čiji je centar oko srednjeg mosta, tzv. Čuprijska čaršija, i Podgradska čaršija u donjem dijelu grada, oko mosta i Ali-pašine džamije. Oko godine 1878. bilo je u Stocu 760 kuća i preko 2.760 stanovnika. Od toga

⁵³⁾ Nešto podataka o maglajskim obrtnicima zabilježio sam godine 1954. od Edhema Mulabdića.

⁵⁴⁾ F. Rački, o. c. 176.

⁵⁵⁾ H. Kapidžić, Stolac u XVIII vijeku, kalendar Gajret 1941, str. 126—143.

bavilo se obrtom i trgovinom više od 270 osoba. Stolački su vakufi tada imali 54 dućana, 19 mlinova i 5 stupa.

Esnafi i obrti. U Stocu je bilo zastupljeno više raznih obrta, od kojih su, što se zna, jedini tabaci imali svoj esnaf. Osim tabaka bilo je ovdje sarača, čizmedžija, kovača, nalbanta, terzija, čebedžija i mutabdžija, bojadžija, suknara, mlinara, stupara, pekara, kasapa, berbera, kavedžija i mehandžija. Gotovo sav obrt u Stocu bio je u rukama muslimana, osim kovačkog, terzijskog, pekarskog i mlinarskog, kojim su se bavili muslimani i pravoslavci.

Na Bregavi i njenim pritocima Radimlji i Dolu bilo je više *mlinova* i stupa. Po Memibegovića opisu bilo je u Stocu i njegovoj okolini do 180 mlinova. Tu se mljelo žito iz tri kadiluka (Stolac, Ljubinje i Nevesinje), a ovamo su žito na meljavu donosili i iz jednog dijela bilečkog kraja, jer su sva ta mjesta bez tekuće vode. Tako je Stolac bio jedan od glavnih centara mlinarstva u Hercegovini. Još i danas u ovom kraju radi nekoliko mlinova. Mlinari koji su imali mlinove na Dolu bili su pravoslavci.

Stupe. Na Bregavi je bilo više stupa. U njima se valjalo domaće sukno i čebeta. Proizvodnja sukna kao kućni obrt bila je dosta jaka i uvijek je bilo po nekoliko *bojadžija* koji su to sukno bojili. Stupanjem su se osobito bavili članovi porodice Buzaljka.

Tabaci. Dio Stoca ispod džamije Ali-paše Rizvanbegovića i danas se zove Taphana. Tu je na Bregavi bilo nekoliko tabačkih radionica, a učinjala se koža stoke sitnog zuba i izvozila u susjedne kadiluke. Ne zna se kada se ovaj obrt ovdje udomačio, a radilo se sve do kraja prvog svjetskog rata. U posljednje doba tabačkim obrtom bavili su se Elezovići, Ajanići i Hfle. Elezovići su imali i svoje mlinove. Kao i po drugim mjestima gdje je bivalo tabaka, tako je i ovdje bilo i sarača i čizmedžija u manjem broju, a njihovim proizvodima podmirivalo se i Ljubinje.

Kako je ovo bio kraj bogat sitnom stokom, u Stocu su se izrađivala, a još se i danas ponešto izrađuju čebeta, a isto tako su se škali i predmeti od kostrijeti, naročito pokrôvci (mutapi) i harari. I *čebedžije* i *mutabdžije* radili su ponešto i za izvoz jer ovih obrtnika nije bilo u susjednim kadilucima.

Terzije. Bio ih je poveći broj, a od starijih majstora poznati su Marko Kurilić, Milan Perišić i Jusuf Mehmedbašić.

Kovači su proizvodili ponajviše poljsko oruđe i ostale predmete potrebne u kućanstvu.

Za *kavu* se zna da se pila u Stocu u XVIII stoljeću.

Mehane. Kako je ovaj kraj bogat vinovom lozom, to se ovdje proizvodilo i trošilo vino. Mehandžije su bili pravoslavci. Među posljednjim koji su se bavili prodajom vina bili su članovi porodice Vreće, Kurilići i Miholjevići.

Gotovo svi ovi obrti živjeli su i životarili do kraja prvog svjetskog rata⁵⁶⁾.

⁵⁶⁾ Nešto podataka o stolačkoj čaršiji dao mi je Hamid Dizdar, potomak stolačkih dizdara.

12. KONJIC

Leži na rijeci Neretvi uz željezničku prugu Sarajevo—Mostar—Dubrovnik. Preko Konjica je nekada udarao važan drum koji je vezao Dubrovnik s bosanskim rudarskim centrima. Prvi put se spominje Konjic 16. lipnja 1382. godine. Mora da je tu bilo godine 1418. veliko svratište, jer se u nj moglo smjestiti 337 konja i toliko tovara soli s velikim brojem ponosnika⁵⁷⁾). Pod Turcima razvilo se tu poveće naselje, i to na lijevoj obali Neretve, dok se naselje na desnoj obali Neretve zvaše Neretva.

Godine 1511. spominje se Konjic kao selo⁵⁸⁾, a 1579. kao kasaba⁵⁹⁾. Kadiluk je postao prije 1566. U upravnom pogledu pripadao je hercegovačkom sandžaku, a naselje Neretva kliškom.

U centru Konjica razvila se manja čaršija. Od većih građevina turskog vremena treba spomenuti Mehmed-čauševu džamiju, presvođenu kupolom, sagrađenu oko 1579. godine⁶⁰⁾, i kameni most preko Neretve, sagrađen 1682. godine. Do početka prošlog stoljeća postojala je ovdje i jedna javna banja. Do iza 1878. radila su u Konjicu dva-tri hana.

Godine 1879. bile su u Konjicu 223 kuće i 1.059 stanovnika, a obrtom i trgovinom bavila su se 83 čovjeka.

U konjičkoj čaršiji bilo je, kako piše Evlija Čelebija godine 1664, sedamdeset i pet dućana. To su većinom kovački dućani, jer je gvožđe koje se ovdje obrađuje poznato i čvrsto. Štaviše, ima jedna takva mahzumijska sablja, koju nazivaju konjička sablja. Ona je takva da se sva savije kad se njome udari, pa se opet ispravi; ovdje izrađuju savijene mačeve, mesarske noževe, raznovrsno ratno oružje i oruđe, jer u okolnim planinama ima gvozdeni majdan, a u brdima ima vrlo mnogo čumura⁶¹⁾.

Kada je ovaj obrt započeo u Konjicu, ne zna se, ali su se sablje kovalе još i krajem XVIII stoljeća. Posljednji kovači sabalja nastavili su svoj posao u Fojnici. Ali u Konjicu se sve do naših dana kovalo poljsko oruđe. Još početkom ovoga stoljeća radilo je 10 kovača, a oko 1935. radila su samo trojica, i to 2 muslimana i 1 katolik.

U Konjicu se u manjoj mjeri učinjala koža. Uz lijevu obalu Neretve radila je do pred okupaciju jedna taphana i prestala je s radom zbog slabe prođe.

Ne znam točno otkada se ovdje razvio drvorezbarski obrt, ali zbog obilja kvalitetne orahovine ovdje se izrađuju predmeti kućnog namještaja (peškuni, rahle, poslužavnici i dr.).

⁵⁷⁾ M. Dinić, Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina, JIČ III, str. 136.

⁵⁸⁾ Dr Mandić, Acta Franciscana Hercegovinae, Tomus I, ab anno 1463—1699, Mostar 1934.

⁵⁹⁾ Karadozbegova zakladnica u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru.

⁶⁰⁾ Zakladnica u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 110.

⁶¹⁾ H. Šabanović, Evlija Čelebija, Putopis II, str. 250.

13. JAJCE

Jajce stoji na jednoj obloj stijeni iznad pada Plive u Vrbas. Citadelu je sagradio Hrvoje Vukčić Hrvatinić između 1391. i 1404. godine. Kasnije je varoš opasana zidovima i utvrđena kulama⁶²). Kroz to utvrđenje prolazi kroz dvije kapije glavni drum koji veže Travnik s Banjom Lukom, pa se ona kapija bliža ušću Plive naziva travničkom, a ona druga banjolučkom, ali sama varoš zahvata i jedan dio teritorija pred objema kapijama. Dio Jajca pred banjolučkom kapijom zove se od davnina Hadadan (tj. kovačka) mahala. Oko toga druma niže se jajačka čaršija s više dućana i hanova.

Prvi opis Jajca nalazimo kod Bonfinija⁶³), u kome se kaže da je Jajce utvrđen grad, a Georgiceo nastavlja da se drugo i ne može reći, jer se njegov grad nalazi na jednom vrlo visokom brijegu kamena živca⁶⁴). Jajce je bilo nekada i rezidencija bosanskih vladara. U njemu je stolovao i posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević. Zametak jajačkoj čaršiji pada, svakako, još u predtursko doba. U toj čaršiji bilo je trgovaca i obrtnika koji su podmirivali potrebe Jajca i okoline, a iznad pada Plive do današnjeg željezničkog mosta bilo je nekada, kako kaže Georgiceo, do stotinu »kolesa« koje je pokretala Pliva. Ta »kolesa« pokretala su dijelom mlinove, a dijelom razne stupe u kojima se učinjala koža i valjalo sukno. Kako je Georgiceova Relacija pisana 1626. godine, to znači da se već tada u Jajcu učinjala koža, a vrlo je vjerojatno da je jedan dio tih mlinova postojao još u doba bosanskih vladara.

Turci su zauzeli Jajce na kratko vrijeme 1463. g. i izgubili ga krajem iste godine (24. XII), kada ga je osvojio ugarsko-hrvatski kralj Matijaš Korvin i tu osnovao jajačku banovinu, koja se mnogim turskim navalama uspješno odupirala do 1527. godine, kada je ponovo i konačno pala pod Turke.

Kako piše Georgiceo, godine 1626. bilo je u zidinama Jajca, po njegovu mišljenju, do 300 muslimanskih i 15 kršćanskih kuća, te dvije crkve, od kojih je jedna bila pretvorena u džamiju, a od druge je napravljena banja. Biće da je od druge crkve kamen upotrijebljen za gradnju banje, jer se crkva nije mogla adaptirati za banju. Kako je već rečeno, Jajce je zauzimalo jedan dio teritorija ispred obiju kapija. Onaj dio pred travničkom kapijom možemo smatrati »industrijskim« dijelom, a onaj pred banjolučkom kapijom obrtnim, jer su u njemu nekada radili sami kovači. U oba dijela proizvodila se roba za domaću potrebu, ali i za

⁶²) Dr C. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce, povijest i znamenitosti*, Sarajevo 1904 (isto djelo i njemački); dr L. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450—1527*, preveo dr Milan Šufflay, Zagreb 1916; Đ. Mazalić, *Stari grad Jajce*, GZM, Nova serija, sv. VII (1952), str. 59—100.

⁶³) Antonio Bonfini (1435—1503) bio je 23 godine učitelj visoke škole u Recanati, a od 1485. postao je dvorski povjesničar na dvoru kralja Matije Korvina; opširnije vidi: Adalékok Bonfinius élete történetehez, J. Beigel, Századok 1892, 88. 1; Thallóczy—Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Zagreb 1916, str. 278—279. i V. Klaić, *Povjest Hrvata*, sv. II, dio III, Zagreb 1904, str. I—II.

⁶⁴) Fra M. N. Batinić, *Njeko prilozi k bosanskoj crkvenoj povijesti*, *Starine* 17, 1885, str. 136.

izvoz, naročito koža. Nutarnji dio grada zadesio je pred koje 200 godina strašan požar pa je ono sve što danas u njemu vidimo iz novijeg vremena. Osim spomenute banje, u Jajcu je bilo i nekoliko pomno zidanih česama, od kojih su se neke očuvale i do naših dana.

Oko godine 1878. bilo je u Jajcu 645 kuća sa 3.228 stanovnika, od toga 262 se bavilo obrtom i trgovinom.

Esnafi i obrti. U Jajcu je bilo više raznih obrta, ali su samo tri do četiri radila ponešto za izvoz i to mlinari, tabaci, čebedžije i kovači. Više sam se puta navraćao u Jajce kroz posljednjih triedsetak godina i doznao da su tu jedino tabaci imali svoj esnaf.

Mlini (vodenice). Kako je već rečeno, u Jajcu je, možda, bilo mlinova i prije dolaska Turaka. Što se zna, do godine 1885. bilo je na ovom dijelu Plive od današnjeg željezničkog mosta preko ove rijeke do ušća Plive 15 mlinova sa 87 kamenova, pa ako ovamo uračunamo stupe i tabačke naprave, onda je ono stotinjak »kolesa«, što ih navodi Georgiceo, prilično točan broj. Uz onih 15 mlinova bila je još samo jedna stupa za valjanje sukna, čebeta i tučenje ruja u posljednje doba. Od tih mlinova radi još samo jedan mlin na desnoj obali Plive, ispod željezničkog mosta, vlasništvo Hadžiosmanovića. Taj je mlin imao prije 4, a sada samo 2 kamena. Svi su ostali mlinovi propali zbog opadanja vode u Plivi, koje je započelo godine 1932, kada su nevješti inženjeri razbili sedru u njenom koritu.

Iznad putničkog mosta preko Plive bila su 4 mlina: jedan Zjajin s 12 kamenova, dva Saračeva s po 8 kamenova (nakon diobe Saračevića) i jedan vakufski mlin s 14 kamenova. S donje strane mosta bio je samo jedan mlin, vlasništvo najprije Hafizadića, a kasnije dr Fahre Hrasnice, s 14 kamenova. Od mosta pa do kapije na lijevoj obali Plive bili su mlini: Sadika Softića s jednim kamenom, Čelhasića s 2 kamena, Hadžiosmanovića s 2 kamena, Pilavdžića (kasnije Jaranovića) s 5 kamenova, vakufski s 12 kamenova, koji je srušen još 1885. te je ostao samo mulk, zatim redovnički mlin Žužić-fratri s jednim kamenom i mlin Spahića, takođe s jednim kamenom. Svi ovi mlinovi radili su sve do godine 1933, kada su usljed promjene toka Plive ostali na suhu. Kod vodopada, odnosno neposredno iznad vodopada, bila su dva mlina, od kojih je jedan bio Zulića s jednim kamenom i redovnički ili, kako u Jajcu kažu, poredovnički mlin Mulalić-Hamur-Popaja s 2 kamena. Ovi su mlini radili još za vrijeme II svjetskog rata, a redovnički je ukinut tek prije tri godine, tj. 1956, usljed nestanka vode, koja je regulacijom korita Plive promijenila tok.

Koliko najstariji ljudi u Jajcu pamte, bile su na Plivi samo jedne stupe, vlasništvo Zulića i Hamura, i to odmah nad vodopadom, u kojima su vlasnici Suljo i hadži Osman, a kasnije Mujo i sinovi Zulić, stupali sukno i čebeta i tukli ruj⁶⁵⁾.

Tabaci su ovdje počeli raditi prije 1626. godine. Učinjali su ovčiju i koziju kožu i prema tome proizvodili mješinu i sahtijan. Obje ove vrste

⁶⁵⁾ Ove su mi podatke dali Mustafa Bubrić i Mehmedalija Kapetanović iz Jajca.

kože bile su predmetom izvoza. Od davnina je poznata jajačka mješina u Sarajevu. Koliko je kada bilo taphana ovdje, ne zna se. Okupacija od 1878. godine zatekla je ovdje dvije taphane s povećim brojem radnika. Popajina taphana prestala je raditi 1898. godine, a Zulića, stare tabačke porodice, zatvorena 1933. godine, i time je ovaj obrt u Jajcu likvidiran. Ovim poslom bavile su se još porodice Hruste i Hamuri. Taphane su bile u predgrađu zvanom Pijavice, uz obalu Plive. U posljednje doba prodavali su tabaci svoje proizvode trgovcu Fufiću u Travnik.

Sarači. Kožu, kao polufabrikat, prerađivali su dalje sarači. U Jajcu žive danas tri porodice s prezimenom Sarač, a ne stoje ni u kakvoj rodbinskoj vezi. Po narodnom predanju, bilo je u Jajcu više saračkih radnja. Posljednji Jajčanin koji se ovim poslom bavio bio je Dedo Sarač, koji je umro prije kojih 40 godina.

Zanimljivo je spomenuti da u Jajcu nije bilo nikad čizmedžija i da se gradanska obuća uvozila iz Sarajeva.

Cebedžije. Neki članovi porodice Zulić i Hruste bavili su se i tkanjem sukna, a naročito su bila cijenjena njihova čebeta (biljevi), koji su se takode izvozili putem posredničkih trgovačkih firma. Ovaj je obrt prestao zajedno s prestankom i kožarskog obrta.

Kovači. I ovaj je obrt u Jajcu dosta star, ali je bio i prilično zastupljen. U jednom aktu pisanom u drugoj polovini XVII stoljeća spominje se Hadadan mahala, što znači kovačka. Kovačkim poslom bavili su se u Jajcu samo katolici, a kovačnice su bile u Varoši, Kozluku i Pijavicama. Danas postoje još tri kovačke radnje.

Osim kovačkog obrta, u katoličkim rukama bili su još ćurčijski, abadžijski, kujundžijski, kalajdžijski, samardžijski i zidarski obrt, ali ovi obrti nisu bili naročito brojni. Osim tabačkog i saračkog obrta u muslimanskim rukama bili su još terzijski, dunderski, staklarski, aščijski i mesarski, koji takode nisu bili razvijeni.

14. LIVNO

Godine 1326. pripojio je Bosni ban Stjepan Kotromanić tri hrvatske župe: Duvno, Livno i Dlamoč (Glamoč). Od tih župa nastala je oblast Zapadne strane ili Završje. U župi Livnu bio je u to doba grad Bistrica, sigurno ondje gdje je kasnije stajao livanjski grad. Predgrađe ispod Bistrice nosilo je ime župe, a to je ime prešlo i na grad Bistricu.

Livno su zauzeli Turci 1463. godine i, kako je bilo na periferiji, sigurno su i grad utvrdili i u nj smjestili posadu. Pod Turcima postalo je Livno trgovačko i obrtničko mjesto. Ovuda je prolazio važan drum koji je spajao Split s Bosnom. U XVI i XVII stoljeću izgrađeno je više raznih zgrada, od kojih su se neke do danas održale. Jedno vrijeme sjedio je u Livnu sandžak-beg kliškog sandžaka, a Livno je kasnije sjedište muteselima (vezirova povjerenika) i kapetana. Tu je nastala i poveća čaršija, u kojoj je moglo biti do 200 dućana. Godine 1879. bilo je u Livnu 771 kuća sa 4.597 stanovnika, među kojima se obrtom i trgovinom bavilo 208 osoba.

Livanjska čaršija sterc se danas u ravnici ispod staroga grada oko Ćurčića džamije, dok se u XVII stoljeću sterala oko Glavice. O esnafima u Livnu nisam našao baš nikakvih podataka, dok je sama riječ esnaf ovdje dobro poznata. Isto tako nemam nikakve arhivalne, kao ni pisane građe o obrtu u Livnu. Našto narodnog predanja iz druge polovine XIX stoljeća prikupio sam godine 1935, a nešto mi je ustupio i fra Mirko Džaja. Prema tako prikupljenim podacima, u Livnu je radilo oko dvadeset vrsta raznih obrta. Iz putopisa Evlije Čelebije znam da je bilo na rijeci Bistrici 13 vodenica⁹⁹). Jedna porodica u Livnu zove se Ćurčić, a spominje se sredinom XVII stoljeća, i po tome moglo bi biti da je ćurčićski obrt bio ovdje zastupljen vrlo rano. Ispod izvora Bistrice ima jedan mali kameni most, a lokalitet ispod toga mosta zove se Tabaci, što bi značilo da su tu nekada radili ovi obrtnici, ali o njima niško ništa u Livnu ne zna.

U Livnu je bilo oko godine 1878. mutabdžija, čebedžija, bojadžija, sarača, samardžija, kujundžija, puškara, terzija, abadžija, ćurčija, rezbar, lončara, dundera, kovača, nalbanta, kasapa, aščija, berbera i sahačija. Zbog nestašice izvora ne mogu ništa reći o starosti ovih obrta u Livnu, ali, svakako, mnogima od njih padaju počeci u XVI i XVII stoljeće.

Mutabdžije. Kako se sav promet tada obavljao isključivo konjima, bilo je potrebno prevoznu robu pokrivati manje promočivim prekrivačima, jer se nije znalo za cerade. Zato je mutabdžiluk koji je pripremljao materijal od kostrijeti bio po svoj Bosni, pa i u Livnu, posebno živ. U samom je Livnu bilo desetak mutabdžijskih radionica. Glavni majstori su bili: Ivo Tustonjić, Stipo i Jakov Dolić, Anto Gelo i Anto Kolanović-Puhalo. Spomen na taj zanat ostao je u prezimenu Čular, jer su se mutapi zvali i čulovi, a osim njih su se tkali harari (kostrijetne vreće), bisage, zobnice i sobni prostirači.

Čebedžije. Livno je prvenstveno stočarski kraj, jer je u okolini Livna bilo sve do prvog svjetskog rata seljaka koji su imali i po tisuću glava sitne stoke. Zato se vuna izvozila ne samo u druge krajeve Bosne nego i preko njenih granica. Trgovci su kupovali neopranu vunu, a šišanje ovaca na selu i pranje vune u gradu bila je neka vrsta narodne svečanosti, popraćena pjesmom i posebnim zabavama, u kojima bi i djeca učestvovala, jer bi ponešto zaradila pranjem »tratoraka«. Tratorci su ona najprljavija vuna s repa i sl., koju bi oni dulje kvasili i kamenjem tukli da je oslobode blata. Ostala se vuna trpala u posebne pletene košare (koševe), pričvršćene u rijeci, s kocem u sredini, za koji se držao onaj koji bi, visoko zagrnutih nogavica, tako dugo gazao po vuni u košu dok ne bi voda isprala sve što se moglo isprati iz nečiste vune. Tad bi se uklanjala iz koša da se zamijeni drugom. Od vune su se tkali biljci (čebeta), vreće, kolani i kuskuni za konje, te divan-kabanice, tj. veliki ogrtači s kukuljicom, da se njom može ogrnuti cijeli čovjek, posebno jahač. Da bi sačuvala i od kiše, po njoj su se utkivali podulji bičevi vune, da se preko njih salijeva voda niz čovjeka i konja. To su bile jedine kišne

⁹⁹) H. Šabanović, o. c. str. 158.

kabanice onoga vremena, a obično bi se bojile u crveno. Sukno se tkalo u privatnim kućama po selu i gradu, a váljalo se u posebnim stupama, u prvo vrijeme u Dalmaciji, na Cetini kraj Omiša, a kasnije, poslije okupacije od 1878, u samom Livnu na Dumanu, kad su tu stupe izgrađene. Majstori ovoga zanata u Livnu bili su od muslimana obitelj Jarebica, od katolika Tustonjići i Sučići, a od pravoslavnih Vulete i Marijići.

Proizvodi livanjskih mutabdžija i čebedžija bili su predmetom izvoza.

Krojači (terzije), abadžije i čurčije (krznari). Dok su seljaci sami po sebi tkali i pravili prostije seosko odijelo od uvaljanog sukna — gunjeve (gunjce), ženske čurdije i obično otkane suknene šalvare, suknena su ljepša građanska odijela pravili posebni suknari, abadžije, te ih resili posebnom crvenom čohom i gajtanima, koji su na muslimanskoj nošnji bivali nekad zeleni ili crni. Terzije su šile odijela od čohae kao čakšire, fermene, salte i druga ženska i muška odijela, vezena zlatom i srebrom.

Kako je već rečeno, čini se da je čurčijski obrt u Livnu starijeg datuma. Čurčije su prerađivali krzna lisica, kuna, tvoriča »samsara«, vukova itd., kojim su se postavljali pojedini gornji dijelovi građanske odjeće. Majstori ovih obrta bili su Gabrijel Popović, zvani Bidel, Ivo Deronja, Ivo Bilić i sin mu Mato, a od pravoslavnih Pero Anđić.

Sedlari i samardžije. Kako se preko Livna kao pograničnog mjesa odvijao promet između Bosne i Dalmacije, to je sarački posao ovdje bio unosan. Bosanski su samari i sedla posebnog tipa pa su se samo u Bosni upotrebljavali. Kao majstori u posljednje doba bili su poznati Anto Jurkić, sin Nikin, otac književnika Mirka i akademskog slikara Gabrijela, i Alija Alijić.

Kujundžije (zlatari) su srebrom i zlatom izvodili fine filigranske radove na prstenju, viticama, naušnicama, narukvicama, tokama, derdanima, paftama i drugom nakitu, kao i na crkvenim predmetima, križevima, kaležima, krunama itd. U ovom su se zanatu osobito isticali Mato Tadić, koji je u samostanskoj crkvi na Gorici napravio veoma lijepu krunu, zatim Anto Meštrović, Stipo Tadić i Anto Sučić, zvani Šare. Livanjske kujundžije kovali su naročito dobre toke, za koje zna i narodna pjesma:

Da otiđe u Liječna grada
Da sakuje toke triestere,
Na mojijeh trideset hajduka⁶⁷).

Tufegdžije (puškari). To su mehaničari svoje vrste koji su popravljali ne samo oružje nego su i proizvodili kafene mlinove, i popravljali ih, kantare, terazije i druge vrste vaga. Livanjski je tufegdžija Jozo Banić-Kasalo bio u ovom zanatu osobito istaknut i stavljao zlatne natpise na sablje i handžare. Zvali su ga Rozan, kako mu danas zovu potomke, jer je fino »rozao«. Poslije okupacije pozivan je i u Beč da se u tom zanatu još bolje usavrši. Od muslimana se isticao Dervo Vrebac i njegovi sinovi Sulejman i Sabit.

⁶⁷) V. Čurčić, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1943, str. 141.

Klesari. Mate i Jozo Radnić Bajo bili su osobito nadareni klesari. Njihovih klesarskih radova, naročito nadgrobnih spomenika, ima mnogo po grobljima Rapovine, Gorice, Dobrog i drugim, kako kaže fra Mirko Džaja. Treba napose spomenuti njegov od kamena isklesani veliki oltar u vidoškoj crkvi, koji zapanjuje kad se zna da ga je projektovao i izradio čovjek koji je bio nepismen, a po svojoj bi strukturi taj oltar mogao resiti i bolje gradske crkve. Ovi su majstori starinom sa otoka Brača. Poslije okupacije ovim se poslom bavio Mato Konta.

Rezbari (drvoresci) pravili su cigarluke, lule, štapove, kundake samokresa i pušaka itd. Do okupacije radilo se primitivno, a poslije su se neki majstori usavršili u Beču te su odlično inkrustirali razne predmete, posebno broševe, držála za pera, rezače papira, škrinjice za nakit i druge stvari. Ovaj su zanat u Livnu počeli Nasko Alčelebić, Adem Ljubunčić i neki drugi muslimani, od njih su ga preuzeli Stipo Tadić, Stipo Meštrović, Ivo i Pero Mamić, a kasnije su radili Jako Višević, zvani Zeko i Stipo Pervan, sin Matin. Ovaj obrt u Livnu nije stariji od prvih godina XIX stoljeća, a kako su mi u Livnu pripovijedali, dobio ga je u Livno neki kadija.

Dunderi. U Livnu je bilo dobrih dundera, koji su umjeli sagrađiti bilo stambenu bilo kakvu drugu zgradu od temelja do sljemenâ. Još se i danas nađe u Livnu pokoja kuća na kojoj se vidi da ju je dobar majstor gradió. Od ovih majstora treba spomenuti Jaku Petru, Matu Đaltu i Ivu Ivanovića.

Kovači i nalbanti. Željezna se roba uvozila iz drugih mjesta. Sačevi, peke, tepsije i sl. dolazili su iz Vareša, ploče i klinči iz Kreševa, kose, noževi i srpovi iz Varcara. Zato je kovača u pravom smislu bilo vrlo malo, a kovali su lemeše za rala, jer plugova nije bilo do pred okupaciju, zatim sjekire, motike, trnokope i drugo seosko oruđe, i to popravljali. Ovim zanatom kao i potkivanjem konja većinom su se bavili Cigani. U novije doba bio je dobar nalbant Ivo Omrčenović-Varcaranin. Bio je ujedno i bravar, naročito za veće brave i katance s posebnim uređajem da ih ne bi znao drugi otvoriti dok mu se tajna ne otkrije.

15. NOVA KASABA

To je sada selo od kojih 500 stanovnika, a nekad je to bila varošica s više dućana. Kroz Novu Kasabu protječe rječica Jadar i prolazi od davnina važan drum, koji spaja Zvornik preko Vlasenica sa Sarajevom. Nova Kasaba je udaljena od Zvornika 25, a od Vlasenica 20 km.

Ova varošica nastala je u petom deceniju XVII stoljeća, a podigao ju je naš zemljak Musa-paša, dok je bio muhafiz u Budimu.

Godine 1641. obratio se Musa-paša sultanu Ibrahimu I (1640 — 1648) s molbom, a uz privolu vlasnika zemlje u selu Gojkovići u nahiji Birče, da otkupi šest baština koje spadaju u filuridžijske zemlje i koje su zabilježene u defteri hakaniji sa 1.890 akči da se tu sagradi džamija i dva hana i osnuje kasaba, čiji će stanovnici biti oprošteni od svih daća,

a da mutevelija budućeg vakufa plaća državi resmove. Toj je molbi potpuno udovoljeno i o tome je izdan ferman početkom druge džumade 1051 (7. IX 1641)⁶⁸⁾.

Na granici sela Kovačić i Gojković sagradio je Musa-paša džamiju, mekteb, dva velika hana, sučelice jedan prema drugome, 25 dućana, taphanu, mlin sa četiri vitla i stupu. Osim toga, uvakufio je više njiva, livada i gajeva; zatim je uvakufio još 150.000 akči i odredio da se zakupcima hanova može dati po 4.000 akči zajma kao početni kapital, a isto tako i zakupcima dućana po 8.000 akči. Jasno je da je time htio privući ovamo obrtnike i trgovce. Sve se to vidi iz njegove zakladnice u Budimu rebia I 1053 (20. V 1643)⁶⁹⁾.

Prije 1664. sagrađen je u ovom mjestu još jedan hamam (javna banja).

To novo naselje zvaše se najprije *Jadar*, a kasnije se prozva *Nova Kasaba*. S ovim se imenom sretamo prvi put 1664. u putopisu Evlije Čelebije. Iz istog izvora saznajemo da je tu bilo 170 kuća s baščama i vinogradima, dva hana i 18 zanatlijskih dućana.

Godine 1792. netko je zatražio daće od stanovnika ovoga kraja. Mehmed, zanjenik mutevelije Musa-pašina vakufa, uputio je o toj stvari predstavku Bosanskom divanu, u kojoj se poziva na ferman sultana Ibrahima. Bosanski je divan uvažio tu predstavku i o tome obavijestio kadiju Birča 9. zilhidže 1211 (7. VI 1797).

Nova Kasaba stradala je od požara i jednog jakog izliva Jadrana. Desilo se to oboje negdje u drugoj polovini XVIII stoljeća. I posljednja kuga koja je harala u Bosni od 1813. do 1815. pomorila je i Novu Kasabu. Sve se to odrazilo na ekonomskom životu ove varošice, koja je poslije 1815. postala selo s jednim hanom i nekoliko dućana. Po popisu stanovništva obavljenom 1879. bila su ovdje 342 stanovnika i 74 kuće. Obrtom i trgovinom bavilo se 12 stanovnika.

Vrijedno je istaknuti da se ovdje kultivirao duhan u manjoj mjeri, što se vidi iz jednog obračuna Musa-pašina vakufa, napisanog 29. sefera 1263 (16. II 1847).

Hanovi. Kako Gojković, odnosno Nova Kasaba, leži gotovo na pola puta između Zvornika i Vlasenica, to je još prije osnutka Nove Kasabe bio ovdje jedan han koji je izgorio prije 1641. To saznajemo iz spomenute molbe Musa-pašine, kao i to da zbog toga što ne postoji han putnici konače po kućama siromašne raje i tako je uznemiruju i prave nasilja. Zbog toga se raja stala raseljavati. Time je Musa-paša obrazložio svoju molbu za podizanje varošice na ovome mjestu.

Bit će da su ovi hanovi propali u požaru koji je zadesio Novu Kasabu u XVIII stoljeću. Vakuf je kasnije podigao samo jedan han i taj je stajao sve do prošlog rata, u kome je izgorio. Godine 1845. i 1846. bila mu je kirija 850, a 1847. izdan je za 800 groša.

Obrti. Od osnutka Nove Kasabe pa do kraja XVIII ili prvih godina XIX stoljeća bili su zastupljeni ovi obrti: tabački, sarački, mu-

⁶⁸⁾ Isprava u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

⁶⁹⁾ Isprava na istom mjestu.

tabdžijski, nalbantski i mlinarski, i to sve u manjem obimu, kako nam to kaže broj dućana u čaršiji. Držim da su jedini tabaci imali svoj esnaf.

Tabaci. Musa-paša je podigao taphanu na rječici Jadru s pet vitlova (destigahlik dolani) i kako sam još 1935. godine slušao od dvojice starijih ljudi, radilo se tu sve do jednog velikog izliva ove rječice, koji je uništio taphanu, stupu i mlin, a iza toga nadošla je kuga i pomorila sve tabake. Sva je prilika, ukoliko se toj predaji može vjerovati, da se to desilo za posljednje epidemije kuge (1813—1815).

Sarači. I ovih je obrtnika bilo ovdje. Oni su bili u najtješnijoj vezi s tabacima. Na njih nas danas sjećaju porodice s prezimenom Sarač i Saračević.

Nalbanti. Kako je Nova Kasaba stajala na prometnom drumu a roba se prenosila na konjima, ovdje je morao biti i pokojni nalbant (potkivač konja). U poznatim izvorima nema im spomena, ali se još 1847. spominje ovdje porodica s prezimenom Nalić.

Mutabdžije. U istom izvoru spominje se porodica s prezimenom Mutabdžija.

Mlinovi i stupe. Kako je već spomenuto, Musa-paša je sagradio na Jadru jednu stupu i jedan mlin sa četiri kamena. Još 1912. godine posjedovao je Musa-pašin vakuf jednu parcelu pod imenom Mlinište i davao je pod zakup. Sredinom XIX stoljeća kultivirao se ovdje kukuruz, pšenica i ječam, a od industrijskih biljaka lan. Osim vakufskog mlina, bilo je na Jadru i privatnih mlinova.

16. TUZLA

Kraj u kome leži Tuzla zvaše se u srednjem vijeku oblast Soli. To je ime dobio po slanim izvorima oko Donje i Gornje Tuzle⁷⁰). Čini se da se tu so dobivala još u prehistorijsko doba. Brojni spomenici iz srednjega vijeka kažu nam da je taj kraj bio u to doba prilično naseljen, ali o samom mjestu Tuzli nemamo nikakvih podataka iz srednjeg vijeka. Turci su zauzeli ovaj kraj oko 1512. godine i od toga vremena spominju se dvije Tuzle, Donja i Gornja. Do 1580. bile su obje Tuzle u kadiluku i sandžaku zvorničkom, a od te godine obje čine jedan kadiluk. Kadija je sjedio ponekad u Gornjoj a ponekad u Donjoj Tuzli. U obje Tuzle eksploatirani su ponešto izvori slane vode.

Prvu opširniju vijest o Donjoj Tuzli nalazimo u Turali-begovoj zakladnici, napisanoj 1572. godine⁷¹). Tada su obje Tuzle bile u sastavu zvorničkoga kadiluka. Iz Turali-begove zakladnice saznajemo da je on u Donjoj Tuzli sagradio džamiju, mekteb, javnu banju (hamam), vodovod, han, 38 dućana, te sve to s jednom bašćom, četvrtinom od izvora slane vode i 300.000 srebrenih akči uvakufio za svoje zadužbine. Za gotovinu je odredio da se daje na poslovanje trgovcima, obrtnicima i

⁷⁰) Dr V. Glušac, Soli ili Tuzla, Rad, mart 1923; B. Babić, Budućnost Tuzle, Rad, juni—august 1923.

⁷¹) H. Kreševljaković, Turalibegov vakuf u Tuzli, Prilog povijesti XVI stoljeća, Glasnik IVZ IX, 1941, br. 1 i 2.

drugim koji su stalno nastanjeni u zvorničkom kadiluku. Njegova džamija postoji i danas nedaleko od kolodvora i zove se Poljska džamija. Mekteb je postojao donedavna, a banja je stajala na trgu pred gradskom vijećnicom. Tu su oko njih bili i njegovi dućani, koji su glavni zametak tuzlanskoj čaršiji. Na tome je mjestu početkom XVIII stoljeća sagrađen grad. Još jedan jak vakuf osnovao je neki Behram-beg i podigao jednu medresu prije 1626. godine, koja je donedavno radila. Oko ove godine sagrađio je ovdje jedan vodovod i česmu budimski vezir i osnivač današnje Nove Kasabe, Musa-paša, rodom iz Vikoča kod Foče. Iz Memibegovića opisa, napisanog oko 1624. godine, znamo da je ovdje bilo tada oko 500 kuća koje su davale 800 ratnika. Godine 1655. bilo je u Tuzli oko 550 muslimanskih i kršćanskih kuća, šest džamija i jedan samostan. Tada se ovdje u nešto jačoj mjeri dobivala so i raznosila po Bosni. Ali Tuzla se i kasnije širila.

Nakon izгона Turaka iz Ugarske i Slavonije i nakon karlovačkog mira od 1699. godine naselilo se nešto muslimana iz tih krajeva i u Tuzlu. Tim se nije broj stanovnika povećao, jer su se s ove strane iselili katolici.

Od početka XVIII stoljeća ovdje je sjedište kapetana tuzlanske kapetanije.

Poslije karlovačkog mira podignut je u Tuzli grad od drvenog materijala (palanka). Stajao je na onom trgu pred zgradom današnjeg Gradskog narodnog odbora, gdje je prije stajao Turali-begov hamam, koji je toga vremena porušen. Godine 1760. pristupilo se izgradnji grada od kamena. Tada je jedan dio varoši opasan kamenim zidom. Gradnja je potrajala do iza godine 1768. Zbog ove gradnje došlo je do seljačke bune u ovome kraju godine 1765, jer seljaci Spreče, Đurđevika i Banovića ne htjedoše dotjerati u Tuzlu 6.000 kola kamena, što je pri razrezu na njih otpalo. U ovoj se buni naročito isticao imam jedne tuzlanske džamije. Buntovnici su opljačkali brojne kuće u Tuzli, neke popalili a neke porušili, tako da je Tuzla toga vremena znatno stradala. U buni su učestvovali samo muslimani, a i buntovnici su napadali samo na muslimane. Ovaj je grad djelimično porušen prije 1878. godine, a potpuno ga je nestalo 1894.

Tuzla je postala glavni grad zvorničkog sandžaka godine 1851, kada je nakon poraza Posavljakā Omer-paša u nju prenio stolicu muhtesarifā (okružnika) iz Zvornika. U isto doba preselio se iz Zvornika pravoslavni vladika u Tuzlu. Nešto kasnije podignuta je u Tuzli i pravoslavna crkva i otvorena srpska osnovna škola. Godine 1852. ponovno je uspostavljena katolička župa. Varoš se širila, a naročito njena čaršija. Izgrađeno je više povećih zgrada, obnovljen je stari vodovod i na njemu podignuto pet novih česama. Godine 1868. spojena je Tuzla brzojavnom žicom sa Sarajevom i Bijeljinom, a tek pet godina kasnije dobila je poštanski ured i redovnu poštansku vezu. U to vrijeme otvorena je i ruždija, niža srednja škola. Ovdje je bilo kraće vrijeme sjedište austrijskog konzularnog agenta. U jesen godine 1867. osnovan je menafi-sanduk (poljoprivredna zaklada), osim onog u Gradačcu najjači u zemlji, koji je početkom godine 1878. raspolagao glavnicom od 273.000

groša. Godine 1874. sagradio je tuzlanski vladika za ono doba moderan mlin na Solini. Iste godine je Tuzla dobila stalnog liječnika, te je austro-ugarska okupacija ovdje našla malu bolnicu s deset kreveta. Porast Tuzle naročito se osjetio na njenoj čaršiji. Tu je čaršiju zadesio jedan strašan požar 9. rujna 1871. Tada je izgorjelo 296 dućana, 13 magaza, čaršijska džamija, medresa, mekteb, pet hanova, 12 kafana, 3 mehane, dvije solare i više kuća pod gradom⁷²⁾. Iz ovih se brojeva približno vidi kolika je bila tuzlanska čaršija. Iza ovoga požara nastala je jaka građevna djelatnost u Tuzli i kroz kraće vrijeme popravljeno je sve ono što je pogorjelo. Nakon ovoga požara porušeni su gradski zidovi oko jednog dijela Tuzle.

Austro-ugarske okupacione čete zauzele su Tuzlu bez otpora 22. rujna 1878. Trebalo je da Tuzla bude zauzeta još 8. kolovoza, dakle 46 dana prije, ali je narodna vojska u žestokim bojevima, što su se vodili 9. i 10. kolovoza zapadno od Tuzle, natjerala okupatora na povlačenje prema Gračanici i kasnije prema Doboju. Taj privremeni uspjeh Posavljaka pod vodstvom energičnog muftije Vehbi-efendije Šemsekadića natjerao je okupatora da mobilizira još jednu diviziju i tek onda, nakon ogorčenih bojeva u dolini Spreče, da zauzme ove krajeve⁷³⁾.

U času okupacije bilo je u Tuzli 1.290 kuća, 5.119 stanovnika; od kojih su se 353 bavila obrtom i trgovinom.

Esnafi i obrti. O esnafu u Tuzli nije mi ništa poznato. Iz jednog sidžila pisanog oko godine 1610.⁷⁴⁾ vidi se da su tada u Tuzli bili zastupljeni slijedeći obrti: tabaci, papučije, sarači, terzije, mutabdžije, kazazi, gvoždari, kujundžije, pekari, čevabdžije, halvadžije, kasapi, berberi, sagrađžije i mudželiti. U jednom sidžilu pisanom godine 1750⁷⁵⁾ spominju se svi gore spomenuti obrti. Tada je već bilo u Tuzli i kafana, kao i samardžija.

Najveći broj obrtnika iz oba sidžila spominju se kao svjedoci pri raznim zgodama. U onom prvom sidžilu spominju se poimence tri *tabaka*, i to Mustafa, Jusuf i Kurt, a, koliko se zna, *tabačke* su radionice bile uz rijeku Jalu, nedaleko Jalske džamije. Tu su radili do polovice prošlog stoljeća. Ne znam točno kako su kožu izrađivali, kao ni kuda su je izvozili. Oni su preradivali i govedu kožu, jer se već oko godine 1640. spominju *sagrađžije*. U samoj Tuzli bilo je i *papučija* i *sarača*, koji su, svakako, trošili proizvode domaćih *tabaka*. Sve do naših dana izrađivali su se u Tuzli dobri opanci.

Kazaza je kod nas bilo u malom broju mjesta. U Tuzli znamo za trojicu kazaza još iz godine 1640: Muharem, Mustafa i Halil. Ovaj Halil spominje se kao svjedok 1645. g. U selu Lukavici, u mahali koja se zvala Brdska, pominje se *mjesto Baština*, koje je od prije dvije godine potpuno zapušteno, što su posvjedočili Halil kazaz i drugi iz D. Tuzle⁷⁶⁾.

⁷²⁾ Bosna, br. 274, 8—19 septembra 1871, str. 1.

⁷³⁾ Dr Hadžikadić, Bojevi oko Tuzle, Novi Behar I (1927—28), br. V, str. 8—9.

⁷⁴⁾ Fragmenti ovoga sidžila u Osmana A. Sokolovića u Sarajevu.

⁷⁵⁾ Ovaj se sidžil čuva u orijentalnoj zbirci Jugoslovenske akademije u Zagrebu.

Za vrijeme seljačke bune u Tuzli, među opljačkanim naveden je i kazaz Smail, stanovnik mahale Tušanj. Njemu su buntovnici odveli jednu kravu. Bit će da je ovaj obrt potpuno jenjao sredinom prošloga stoljeća.

Terzije. Nekada je ovaj obrt bio u Tuzli razvijen. Godine 1640. navedeno je u spomenutom sidžilu jedanaest *terzija*, i to: Mehmed, sin Hasan-begov, Omer, Alija, Halil, Zulfikar, Ahmed, Sefer, Hasan, Mustafa, Šaban, Redžep, a ovo, svakako, nisu sve *terzije* toga vremena. Jedan *terzija*, neki Osman, naveden je u sidžilu iz 1750. Bio je stanovnik mahale Tušanj, a ustanici su mu odveli dva vola⁷⁶⁾.

Godine 1640. navedeno i pet *mutabdžija*, i to: Oruč, Husejn, Hasan, Derviš i Ismail. Njima u kasnijim izvorima nema spomena.

Od metalških obrtnika spominju se 1640. dvojica *kovača*, Mihajlo i Andrija, i jedan *zlatar*, Redžep-halifa. I kovača i zlatara bilo je u manjem broju i poslije 1878. godine. U godini 1750. buntovnici su kovaču Husein-baši spalili kuću i staju i odveli 2 vola i kravu; Ibrahim-baši kovaču odveli su konja, a još jednom kovaču, čije ime nije navedeno u sidžilu, odveli su kravu, vola i 4 košnice pčela⁷⁸⁾.

Kada je u Tuzli otvorena prva kafana, ne zna se. Poznat mi je samo jedan *kafedžija*, i to neki Husejn, kome su 1750. g. buntovnici spalili kuću. Stanovao je u mahali Kethoda⁷⁹⁾.

Od ostalih obrta vrijedno je napomenuti da je u Tuzli godine 1640. bio bar jedan *knjigovezac*, neki Bekir-čelebi.

Iz turskog vremena je najstarija vijest o dobivanju soli u ovome kraju iz godine 1572. Kako smo već spomenuli, Turali-begov vakuf imao je jednu četvrtinu od prihoda slanih vrela. Do toga prihoda došao je Turali-beg jednim sultanovim poklonom. Od ostalog prihoda slanih izvora plaćali su se razni službenici i gradske posade. U Tuzli je sjedio carski *emin*, koji je vršio kontrolu nad slanim izvorima u Gornjoj i Donjoj Tuzli i od prihoda od tih izvora isplaćivao plaće službenika. Ta je praksa trajala sve do godine 1850. Ne zna se koliki su bili ti prihodi.

Splitčanin Atanasije Georgiceo opisao nam je način kako se u Tuzli dobivala so, pa ćemo ga ovdje iznijeti. On piše kako se finija so varila u tepsijama. Krupnija so dobivala se u velikim, do dva boja (uzrasta) dubokim jamama. Na sredini tih jama napravila bi se golema lomača od drveta u obliku piramide. Kad bi se lomača ražarila, polijevali bi je slanom vodom. Na vrelim zidovima jame i na raspaljenom granju brzo bi se isparila voda, a osušena so lijepila bi se uz njih. Slana voda lijevala se sve dok ne ponestane žara, pa bi se na dnu jame sakupljala osušena so u velikim grumenima. Istina, so sadržavalaše ugljena i pepela, koji je činiše mrkosivom, ali ona je služila za potrebe stoke, koja ju je rado lizala. Postojao je i drugi, također zanimljiv postupak za proizvodnju soli. Od gusto spletenog granja pravljena je ne-

⁷⁶⁾ Šaban Hodžić, Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga I, Tuzla 1957, str. 49.

⁷⁷⁾ Šaban Hodžić, o. c. str. 64.

⁷⁸⁾ Ibid.

⁷⁹⁾ Šaban Hodžić, o. c. str. 61.

ka vrsta velikih sita, postavljenih jedno ispod drugoga, na koja bi se polako lijevala slana voda. Na granju bi ostala nataložena so.

Iz turskih izvora znamo da su u Gornjoj i Donjoj Tuzli postojale dvije slanice (mjesto gdje se iskuhavalu so). U Donjoj Tuzli, na današnjem tzv. Solnom trgu, nalazio se slani bunar dubok 60 m sa prosjekom 3×3 metra. Slana voda iz ovoga bunara iskuhavalu bi se u 80 kazana. Turski činovnici prodavali su slanu vodu mjesnom stanovništvu, koje je iskuhavanjem dobivalo so. Tako se u ovom kraju stvorilo i posebno zanimanje. Pored ovog najvećeg bunara postojalo je još nekoliko izvora slane vode iz kojih se godišnje dobivalo do 317.000 oka, odnosno 406.000 kg soli⁸⁰). Ovakvo stanje dočekalo je i austro-ugarsku okupaciju.

17. VARCAR VAKUF

(Mrkonjić Grad)

Varcar Vakuf osnovao je Mustaf-aga Bejazić krajem XVI stoljeća. Sagradio je u selu Gornje Klope više zadužbina i drugih zgrada, koje je uvakufio za njihovo održavanje, kako to čitamo u njegovoj zakladnici od početka džumadel-ahire 1003 (polovica veljače 1595)⁸¹). Najprije se zvao Jenidžei—Jajce (Novo Jajce)⁸²), a kasnije se prozva Varcar Vakuf. Među tim zgradama bio je i jedan karavansaraj sa 20 soba na spratu i prostranim podrumom, kao i jedna javna banja. Karavansaraj je propao pri jednoj provali uskoka, koji su cijelu varoš popalili krajem XVII stoljeća. Ovaj karavansaraj nije nikad obnovljen, ali je u Varcaru bio uvijek pokoji dobar han. Hamam je prestao raditi krajem XVIII ili početkom XIX stoljeća.

Do godine 1878. ova se varošica lijepo razvila, a u njoj i čaršija. Oko 1878. godine bilo je u Varcaru 517 kuća sa 3.162 stanovnika. Od toga bavilo se obrtom i trgovinom njih 146. Čaršija se uglavnom formirala oko drumu koji onuda prolazi od Jajca u Krajinu.

Od obrta u ovoj čaršiji valja spomenuti mutabdžije i kovače kosa, koji su radili i koji i danas rade za izvoz.

Mutabdžije. Ovaj se obrt ovdje udomaćio početkom XVII stoljeća i lijepo se razvio sve do najnovijeg vremena. Nekada je ovdje bilo i do 60 radionica. Mutabdžijska radionica se sastoji od dva dijela: u prvoj su smještene sprave za pređenje — »čarci«, a u drugoj se čeka i čuvaju gotovi proizvodi. Izrađivali su se svi predmeti koji se izrađuju od kostrijeti, a izvozili su se, bar u posljednje doba, u Sarajevo i neka druga mjesta. Prije prvog svjetskog rata mnogo su se upotrebljavale u Erdelju torbe od kostrijeti, koje su izrađivali varcarske mutabdžije, utkivajući mađarsku trikoloru sredinom leđa. Izvozom se bavila trgovačka kuća Dedić. U Varcaru su mutabdžije odreda muslimani.

⁸⁰) R. Muderizović, Bosanski majdani za turske uprave, GZM XXX, 1918, str. 27.

⁸¹) Prijepis u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

⁸²) Fotografski snimak bujruđije u arhivu M. E. Kadića.

Ovaj je obrt obradio Dušan Drljača tako dobro da se bolje ne da zamisliti⁸³⁾). O mutabdžiluku radi i danas nekoliko majstora. Opadanju ovoga obrta razlog je nestašica kostrijeti.

Kovači. Ovaj je obrt u ovom kraju vrlo star. Njegovi počeci sežu još u prehistorijsko doba, ali u samom Varcaru neće biti stariji od početka prošlog stoljeća. Varcarski kovači izrađivali su prije rata motike, trnokope, sjekire, bradve, kesere, lemeše, lance za vuču balvana i svrdla i kose kao najvažniji proizvod, dok sada, pored kosa, proizvode samo noževe, grebene i svrdla, jer im se samo to isplati. Poslije »novošeherki« najbolje su kose »varcarke«. Čelik za ove kose uvozni je artikl. Varcarke se izvoze u susjedna mjesta i po cijeloj Bosanskoj Krajini i obližnjim krajevima. Cijena im je dosta visoka, do 2.500 dinara, dok se inače kose prodaju po 500 dinara. To je najbolje mjerilo kvaliteta ove robe. Ovim obrtom se bave uglavnom katolici i muslimani, i danas ima svega 16 majstora. Njihov rad i način proizvodnje i ostalo opisao je Miroslav Draškić⁸⁴⁾.

Ne zna se da su ovi obrtnici ikada imali svoje esnafe. Ostali obrti u Varcaru rade samo za domaću potrebu.

18. GORNJI VAKUF

Ova varošica leži uvrh Skoplja, uglavnom na lijevoj obali Vrbasa. Kroz nju prolazi cesta Bugojno—Prozor. O njenom postanku nije mi ništa poznato. Sva je prilika da je nastala poslije 1574, jer joj nema spomena u putopisu Frane Butrišića i Zvane Divnića, koji su ovim krajem tada pučovali⁸⁵⁾. Njen postanak ne može se odrediti ni po gradnji prve džamije, jer se ne zna kada je nastala. Pored drugih zgrada, bila su ovdje od davnina dva hana i oba su izgorjela u prošlom ratu⁸⁶⁾. Oko godine 1850. bilo je, po Jukiću, u Gornjem Vakufu 150 muslimanskih i 64 katoličke kuće⁸⁷⁾, a prema popisu od godine 1879. bilo je ovdje 399 kuća i 1.598 stanovnika. Oko 120 osoba bavilo se tada obrtom i trgovinom.

Gornji Vakuf zove se i Gornje Skoplje.

Esnaf i obrt. Da li je u Gornjem Vakufu bilo esnafskih organizacija, nije mi poznato, niti mi je o tome znao itko išta kazati 1932. godine.

Danas je Gornji Vakuf poznat po izvozu kavenih mlinova i raznih predmeta od kostrijeti, a po tome je bio poznat i kroz cijelo prošlo stoljeće. Osim ova dva obrta, bilo je u Gornjem Vakufu i drugih obrta koji su ponešto radili za izvoz. Tu su se izrađivale puške, noževi, kantari, zvona, grebeni (gargaši), burgije, torkule itd.

⁸³⁾ Dušan Drljača, Mutapčije u Mrkonjić—Gradu, GZM, Nova serija, sv. XII (1957), str. 47—67.

⁸⁴⁾ Miroslav Draškić, Ručna izrada kosa u Mrkonjić—Gradu, GZM, Nova serija XI (1956), str. 165—176.

⁸⁵⁾ F. Rački, o. c. str. 191—195.

⁸⁶⁾ H. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1957, str. 141.

⁸⁷⁾ I. F. Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb 1851, str. 27.

Mutabdžije. Čini se da je izrada predmeta od kostrijeti najstariji obrt u ovom mjestu. Svi stariji ljudi s kojima sam razgovarao o ovom obrtu rekoše da je star koliko i samo mjesto. Sve što se izradivalo od kostrijeti radilo se u Gornjem Vakufu i izvozilo uglavnom u Sarajevo, ali i u druga mjesta. Taj obrt živi i danas, a njime se bave i muslimani i katolici. U prijašnje vrijeme radilo se mnogo više, jer je bilo kod nas kostrijeti dosta. Danas se ta sirovina uvozi.

Kaveni mlinovi. Počeli su se proizvoditi u Gornjem Vakufu početkom prošlog stoljeća, a taj zanat došao je ovamo iz Soluna. Naučio ga je tamo jedan Vakufljanin koji je bio jedno vrijeme prognan u Solun⁸⁸⁾. Kaveni mlinovi se i danas na veliko izrađuju i izvoze. U prvo doba radilo se vrlo solidno. Izrada jednog mlina trajala je po 3, 4 do 5 dana, a godine 1933. pričali su mi da je tada bilo majstora koji su u jednoj sedmici pravili po 100 mlinova. U prvo doba stajao je veliki mlin 100 groša, srednji dukat, a mali pola dukata. Majstor Abdulah Latif udarao je svoj muhur na mlinove. Ti stari mlinovi bili su tako dobro radeni da su mogli mljeti po 50—60 godina, samo ih je s vremena na vrijeme trebalo naoštрити. Na osobitu glasu kao majstori bili su članovi porodica Ridžal i Gorušanović. Ti su mlinovi u trgovini poznati pod imenom skopaljski. Potreba za kavenim mlinovima osjetila se naročito nakon ukidanja institucije tahmisa godine 1868.

Kaveni mlinovi imaju oblik valjka, ali Ridžali prave mlinove u obliku šestorostrane prizme i ponekad ih ornamentiraju.

Velika potražnja mlinova od strane turista nakon I svjetskog rata bila je ovaj obrt upravo srozala. Danas je i u tome učinjen neki napredak.

Tufegdžije (puškari). Ovdje su se izrađivale naročito dobre puške, zvane *štuc*⁸⁹⁾. Posljednji majstor koji se ovim poslom bavio zvao se Zajko Dizdar, sin Salihov, a umro je prije kojih 50 godina. Njegov otac Salih bio je sin posljednjeg duvanjskog dizdara, a zanat je izučio kod nekog Trebe, koji ga je i posinio. Salih je umro oko godine 1868. Puškar i nožar bio je Derviš Salih Lakala, a živio je u prvoj polovini prošlog stoljeća. On je bio i šejh, pa je imao i svoje pristaše (muride). Obrede je vršio u svojoj kući. Uvakufio je jednu vodenicu i jedno zemljište. Bio je poznat i kao majstor koji je zlatom vëzao ajete i druge natpise na sabljama, puškama i noževima. Iza njega ostala su dva sina, Abdullatif i Šaćir. Oba su bili dobri majstori. Šaćir je bio mlinar, ali on je u selu Bistrici potajno kovao cvancike i zbog toga proveo jedno vrijeme u travničkom zatvoru.

Kovači. Ovim su se poslom uglavnom bavili Cigani i izrađivali su noževe, kantare, zvona za stoku, grebene ili gargaše za češljanje vune i druge sitne predmete. Oni su izrađivali i torkule. Nekada je u Gornjem Vakufu radilo oko 40 ovih obrtnika. Lokalitet gdje su bile njihove radionice zvao se Dućani.

⁸⁸⁾ Ovu predaju slušao sam od više starih ljudi u Gornjem Vakufu.

⁸⁹⁾ V. Ćurčić, o. c. str. 178—180.

19. ŽEPČE

Ova varošica leži uglavnom uz lijevu obalu Bosne i njenu pritoku Krajnjaču. U njenoj čaršiji, koliko se zna, nije bilo ni jednog obrta koji je radio za izvoz. Ali u šumama iza Žepča uzvodno sjekla se grada, od koje su pravljene male lađe kojima se plovilo po Bosni. Najveće od tih lađa zvahu se *bosanke*. Čini se da je taj rad bio u naročitom poletu krajem XVIII stoljeća. O njemu govori 1785. godine i austrijski uroda Božić, zastavnik brodske regimente, koji je najveći dio Bosne i Hercegovine proputovao i dobro opisao⁹⁰⁾. Kada je taj rad započeo, ne zna se, a kako mi je oko godine 1930. pripovijedao sada već preminuli Mehmed-ef. Hulusija, rodeni Žepčak, rad je prestao nešto prije ukinuća jeničara.

20. NOVI ŠEHER

Ovo mjestance leži pod planinom Crni Vrh uz rječicu Liješnicu, lijevu pritoku Bosne. Od Žepča je udaljeno kojih 10 km. Stanovnici su muslimani i katolici. Ovaj kraj je bio naseljen još u mlade kameno doba, o čemu svjedoče brojne iskopine. Iskapanje je vršeno 1896. godine. Nekada se zvalo *Nova Palanka*, po palanci koja je tu podignuta, po svojoj prilici, u prvoj polovini XVII stoljeća. Toga vremena sagradio je neki Muharem-paša tu džamiju i mekteb⁹¹⁾. Iz jedne isprave napisane 1743. znamo da se još i tada zvalo ovo mjesto *Nova Palanka* (*Palankai-džedid*) i tada je imalo svoga dizdara i svoju posadu. Kasnije se prozva *Novi Šeher*.

U ekonomskom pogledu Novi Šeher je poznat po izvrsnim kosama, koje se ovdje kuju i koje su po cijeloj Bosni poznate pod imenom »*novošeherke*«, a koje su se još početkom ovoga stoljeća dukatom plaćale. I danas su one najskuplje. Ove su kose presijecale gvozdenu šipku zasadeni u livadu.

Ovaj je obrt donesen u Novi Šeher iz krajeva oko Sane; kose se izrađuju još i danas.

21. ZENICA

Zenica je danas važan industrijski centar u našoj državi. Leži uz lijevu obalu Bosne i njen prtok Kočevu. Ovaj je kraj bio naseljen još u rimsko doba, kao i u srednjem vijeku. Zenica se prvi put spominje godine 1436. Turci su je zauzeli 1463. godine. U katastarskim defterima navedena je 1485. i 1498. godine kao trgovište. Od kraja XV ili prvih godina XVI stoljeća Zenica je u sastavu kadiluka Bosna—Brod, čije je bilo sjedište prvo u Zenici, a onda u Travniku, a u Zenici je sjedio

⁹⁰⁾ H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785, Sarajevo 1957, str. 59—60.

⁹¹⁾ A. Bejtić, Prosvjetne prilike u Novom Šeheru polovicom osamnaestog stoljeća, El—Hidaže VII, prosinac 1943, str. 132—135.

naib zeničke nahije na čijem je teritoriju bio Vranduk i, do godine 1851. Kakanj. Prije 1557. godine Zenica je kasaba u kojoj je neki Abdija, sin h. Memijin, sagradio džamiju i mekteb i za njihovo izdržavanje i popravak uvakufio 10.000 akči, iz kojih će se popravljati i most preko Bosne, koji je već tada postojao⁹²). Za turskog vremena bila je Zenica bez naročite važnosti, a kako je stajala na drumu koji je udarao dolinom Bosne, to je u njoj bilo uvijek više hanova, naročito u posljednje doba⁹³). U XVI i XVII stoljeću postojala je ovdje džamija sultana Sulejmana (1520—1566), koja je propala⁹⁴), a na njenu mjestu podignuta je džamija nazvana po sultanu Ahmedu III (1703—1730), koja je u narodu poznata kao Čaršijska, jer se oko nje formirala zenička čaršija. Po svojoj prilici, ova je džamija propala godine 1697, kada je princ Eugen Savojski zapalio Zenicu. Zenica je više puta stradala od jakih poplava izazvanih izlivanjem Bosne i Kočeve. Most na Bosni bio je svaki put oštećen ili uništen. Posljednji katastrofalni izliv Kočeve bio je 1900. godine.

U Zenici je bilo 12 uličnih česama, i to 8 s kratkim, a 4 s nešto dužim vodovodom. Voda je dovođena glinenim cijevima koje su se proizvodile u Busovači⁹⁵).

Esnafi i obrti. Neki obrtnici u Zenici imali su svoje esnafe, kao, npr., tabaci i kasapi. *Kasapski* se esnaf izričito spominje u jednom sidžilu iz 1838. godine prilikom maksimiranja cijena mesu⁹⁶).

Osim tabaka, u Zenici se spominju ovi obrti: kovači, nalbanti, berberi, kasapi, pekari, svjećari i abadžije. U zeničkom sidžilu iz 1834. godine navedeno je 6 mesara, 5 pekara i 3 svjećara⁹⁷).

Ne da se ni približno odrediti kada su ovi obrtnici otpočeli svoj rad, ali se zna da su učinjali sve vrste kože. Njihove su radionice najprije bile uz lijevu obalu rijeke Kočeve i tri puta su premještane, počev od ušća Kočeve uz Bosnu uzvodno. Tome je razlog što Kočeva može tako nabujati da je uništavala tabačke naprave. Od godine 1900. tabaci su radili uz rijeku Bosnu, i tu je bila posljednja taphana, koja je zatvorena godine 1945. U posljednjim godinama ovim su se poslom bavili Sadik Kulović, zvani Sarajlić, Suljo Čajdrić, Suljo Karahasanović, Ševko Ševkić, Ahmed Ekinović sa svojim sinovima Ibrahimom, Uzeirom i Muhamedom i, posljednji, Enis Ekinović⁹⁸).

U Zenici i njenoj okolini tkali su se ćilimi slabije vrste, koji su u trgovinu dolazili pod imenom »zenički ćilimi«.

⁹²) Kemal Hrelja, Zenica i njena okolina, Sarajevo 1957, str. 63.

⁹³) H. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1957.

⁹⁴) O plaćanju službenika u ovoj džamiji ima nekoliko dokumenata u Kadićevu arhivu.

⁹⁵) M. Sarić, Javne česme na kaldrmisanim ulicama, Oslobođenje od 6. X 1956.

⁹⁶) K. Hrelja, o. c. str. 74.

⁹⁷) Ibidem.

⁹⁸) M. Sarić, Drvene stupe, Oslobođenje od 16. II 1957.